

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ»

Σκιαγραφώντας την παιδικότητα: ανθρωπολογική ανάλυση των Λόγων για τη σεξουαλική διαπαιδαγώγηση στα σχολικά εγχειρίδια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Αλεξάνδρα Ρήγα

Αθήνα, 2018

Τριμελής Επιτροπή

Ειρήνη Τουνταςάκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Λεωνίδα Οικονόμου, Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Νίκη Μαρωνίτη, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Αλεξάνδρα Ρήγα, 2018

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ πολύ την επιβλέπουσά μου, Ειρήνη Τουνταςάκη, καθώς και την Σαλώμη Μπουκάλα χωρίς την πολύτιμη καθοδήγηση των οποίων δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί η παρούσα διπλωματική εργασία. Επίσης ευχαριστώ βαθιά τους γονείς μου και τον Γιάννη που υπέφεραν όσο κι εγώ για την ολοκλήρωση αυτού του πονήματος.

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	2
Περίληψη	4
Abstract	5
Κεφάλαιο 1: Λόγοι της παιδικής ηλικίας.....	6
Κεφάλαιο 2: Λόγοι της παιδικής σεξουαλικότητας.....	11
Κεφάλαιο 3: Ανάλυση Λόγου.....	22
Τι είναι η κριτική ανάλυση Λόγου.....	22
Ανάλυση του κειμένου.....	24
Συμπεράσματα	47
Βιβλιογραφία.....	51

Περίληψη

Η παιδική ηλικία είναι ένα ζήτημα που έχει έρθει έντονα στο προσκήνιο της δυτικής ακαδημίας κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα. Στο πλαίσιο του έντονου ενδιαφέροντος των κοινωνικών επιστημών, η παιδική ηλικία εξετάστηκε από διαφορετικές οπτικές σε σχέση με το παρελθόν και ζητήματα όπως η παιδική σεξουαλικότητα άρχισαν να γίνονται αντικείμενο μελέτης και πιθανού επαναπροσδιορισμού. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας θα ασχοληθώ με την παιδική σεξουαλικότητα υπό το πρίσμα της θεωρίας της κοινωνικής κατασκευής. Θεωρώντας τη σύγχρονη αντίληψη για την παιδική σεξουαλικότητα ιστορικά κατασκευασμένη, στο πρώτο μέρος της εργασίας θα αποπειραθώ να εντοπίσω τους λόγους που απαρτίζουν αυτή την κατασκευή φτάνοντας στο παρόν. Στο δεύτερο μέρος της εργασίας θα ασχοληθώ με την ενεργή χρήση των λόγων για την παιδική σεξουαλικότητα, αναλύοντας το διδακτικό εγχειρίδιο πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης «Σεξουαλική Αγωγή και Διαφυλικές Σχέσεις». Στόχος της ανάλυσης είναι ο εντοπισμός των υποκείμενων λόγων του εγχειριδίου και η σύνδεσή τους με την ευρύτερη κοινωνική πρακτική. Θα επιχειρήσω την ανάλυση χρησιμοποιώντας την προσέγγιση της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου (ΚΑΛ) και συγκεκριμένα στη βάση του τρισδιάστατου μοντέλου του Fairclough.

Λέξεις-κλειδιά: παιδική ηλικία, κοινωνική κατασκευή, παιδική σεξουαλικότητα, Κριτική Ανάλυση Λόγου (ΚΑΛ), Fairclough.

Abstract

During the second half of the 20th century, childhood has risen in the foreground of western academia. In the context of an increased interest noted in the social sciences, childhood was approached from different angles in relation to the past and issues like children's sexuality steadily evolved into fields of study and possibly of renegotiation. In the present study I will take on the issue of children's sexuality, approached from the perspective of social construction. Adhering to the idea that contemporary notions of children's sexuality are historically constructed, in the first part of the study, I will attempt to pinpoint the various discourses that have informed up to the present said construction. Following the mapping of discourses, in the second part I will turn my attention to the active use of such discourses in the present. Towards this end, I will attempt to analyse a school book meant to be used for the instruction of the lesson of "Sexual education and intergender relations" in public primary schools. The aim of the analysis is the unveiling of the underlying discourses and their correlation with the wider social practice in relation to children's sexuality. The analysis will be conducted using the method of Critical Discourse Analysis (CAD) and specifically, Fairclough's three dimensional model.

Key-words: childhood, social construction, children's sexuality, Critical Discourse Analysis (CAD), Fairclough.

Κεφάλαιο 1: Λόγοι της παιδικής ηλικίας

Κατά τις δεκαετίες του '60 και του '70 σημειώνεται μια στροφή του ενδιαφέροντος των κοινωνικών επιστημών προς περιθωριακές μέχρι τότε ομάδες, όπως, μεταξύ άλλων, διάφορες μειονοτικές ομάδες, οι γυναίκες, οι υποτελείς και τα παιδιά. Σε αυτό το πλαίσιο, η παιδική ηλικία αναδεικνύεται σε πεδίο ιδιαίτερου ερευνητικού ενδιαφέροντος. Έτσι αρχίζει να αμφισβητείται τόσο η φυσικότητα όσο και η καθολικότητα της παιδικής ηλικίας και αρχίζουν να διερευνώνται οι πιθανές διαφοροποιήσεις της διαχρονικά, από ιστορικούς, και συγχρονικά από ανθρωπολόγους (Montgomery 2008: 27-28). Ένα από τα καθοριστικότερα έργα που άνοιξε το δρόμο για την αμφισβήτηση αυτή ήταν το έργο του Phillip Ariès, *Αιώνας Παιδικής Ηλικίας* (1990). Στο έργο του ο Ariès αμφισβητεί την φυσικότητα της παιδικής ηλικίας, και υποστηρίζει ότι στην ουσία αποτελεί μια δυτική κατασκευή που μάλιστα δεν υπήρχε πριν τον Μεσαίωνα. Εξετάζοντας διάφορες αναπαραστάσεις της παιδικής ηλικίας στην τέχνη, αλλά και σε κείμενα διαφόρων περιόδων ο Ariès προσπαθεί να δείξει την ανακάλυψη της παιδικής ηλικίας κατά τον Μεσαίωνα, εντοπίζοντας πολύ εύστοχα στοιχεία που αποδίδονταν στην παιδική ηλικία –όπως η αθωότητα ή ο πρωτογονισμός/ το προ-λογικό (Ariès 1990 [1973]: 185· Tsaliki 2016: 34)– στα οποία θα αναφερθούν και μεταγενέστεροι θεωρητικοί επεκτείνοντας τη θέση του. Παρά το γεγονός ότι το έργο του Ariès έχει δεχθεί κριτική σε σχέση με τη συλλογή των δεδομένων από την οποία αντλεί αλλά και την ερμηνεία τους (Montgomery 2008: 52, Πεχτελίδης 2015: 38-39), αποτέλεσε τη βάση για να εξεταστεί η παιδική ηλικία ως μια κοινωνική κατασκευή, στο πλαίσιο της προσέγγισης του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού (social constructionism). Ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός, ο οποίος αποτελεί το βασικό ρεύμα προσέγγισης της παιδικής ηλικίας στην ύστερη νεωτερική εποχή, αντιμετωπίζει την κοινωνική πραγματικότητα ως κοινωνική κατασκευή, συγκροτημένη από Λόγους (discourses) (Moore & Reynolds, 2018: 34). Έτσι, οι μεταγενέστεροι ιστορικοί, ενημερώνοντας τα στοιχεία του Ariès εντοπίζουν ποικίλους Λόγους βάσει των οποίων η παιδική ηλικία οριοθετήθηκε και κατασκευάστηκε στη νεωτερικότητα (Πεχτελίδης 2015: 38).

Κάνοντας μια συνοπτική αναδρομή στις κατασκευές της παιδικής ηλικίας της προ-νεωτερικής και νεωτερικής περιόδου στη Δύση, στοιχεία των οποίων συγκροτούν ακόμα και σήμερα την παιδική ηλικία, βρίσκουμε ότι μέχρι και τον 17^ο αιώνα η παιδική ηλικία συγκροτούνταν σε μεγάλο βαθμό βάσει θρησκευτικών

Λόγων, συγκεκριμένα του προτεσταντισμού και του καθολικισμού. Οι δύο αυτές θρησκείες είχαν σημαντικές διαφορές στην αντιμετώπιση των παιδιών –ο μεν προτεσταντισμός, υπό το βάρος του προπατορικού αμαρτήματος και στοχεύοντας στην λύτρωση από αυτό, θεωρούσε το παιδί μολυσμένο και εγγενώς κακό (Πεχτελίδης 2015: 110), ενώ ο καθολικισμός, έχοντας την ελάφρυνση της βάπτισης αλλά την παιδική ηλικία του Χριστού ως παραλληλισμό θεωρούσε το παιδί ιερό–ωστόσο, παρά τις διαφοροποιήσεις τους συγκροτούσαν την παιδική ηλικία ως τόπο της σωτηρίας στην μεταθανάτια ζωή. Έτσι η περίοδος αυτή της ζωής αποκτούσε σημασία υπό το πρίσμα της μετέπειτα εξέλιξης του ανθρώπου, μια ιδέα η οποία όπως θα δούμε εντοπίζεται και σε μεταγενέστερες κατασκευές (Cunningham 1995: 46-61).

Περνώντας στον 18^ο αιώνα, η επιρροή της θρησκείας έδωσε τη θέση της στον ορθό λόγο και μετέπειτα στον Ρομαντισμό. Ο Cunningham αναγνωρίζει τον Locke και τον Rousseau ως τους δύο εκπροσώπους αυτών των ρευμάτων το έργο των οποίων άσκησε την μεγαλύτερη επιρροή στην κατασκευή της παιδικής ηλικίας (Cunningham 1995: 61-78). Έτσι, για τον μεν Locke το παιδί όφειλε να εκπαιδεύεται ώστε να χαλιναγωγήσει τις απείθαρχες επιθυμίες του και να υπακούσει στον ορθό Λόγο βάσει του οποίου θα συγκροτούνταν ο ιδανικός ευγενής ενήλικας. Στην αντίληψη αυτή ο Cunningham (1995: 63) βλέπει το προσχέδιο για τον άνθρωπο του καπιταλισμού, μια εικόνα που μπορεί να συνδεθεί με την σύγχρονη εικόνα του εγγενώς ικανού παιδιού που περιγράφει ο Πεχτελίδης (2015: 113-116). Σύμφωνα με την εικόνα αυτή, αποδίδονται στο παιδί αξίες όπως η υπευθυνότητα, η αξιοπιστία και η συνεχής βελτίωση του εαυτού. Ο Πεχτελίδης συνδέει αυτή την εικόνα με τη σύγχρονη νεοφιλελεύθερη διακυβέρνηση στο πλαίσιο της οποίας δημιουργείται η επίφαση της εμπρόθετης δράσης του παιδιού, η δράση όμως του οποίου ουσιαστικά προδιαγράφεται από τις επιταγές της αγοράς.

Στον αντίποδα του έργου του Locke βρίσκεται ο ρομαντισμός, με κεντρικό εκπρόσωπό του αναφορικά με την παιδική ηλικία τον Rousseau, ο οποίος την περιγράφει ως τη σημαντικότερη περίοδο της ζωής, η οποία σημαδεύει τον μετέπειτα βίο του ανθρώπου. Έτσι η ευτυχισμένη παιδική ηλικία είναι το κλειδί για την ευτυχισμένη ενήλικη ζωή. Στο πλαίσιο του Ρομαντισμού, η παιδική ηλικία ταυτίζεται με τη φύση, η οποία είχε ένα σαφώς θετικό πρόσημο, και τα παιδιά κατασκευάζονται ως αγνά, εγγενώς αθώα όντα. Καθώς συνδέεται στενότερα με τη φύση, η παιδική ηλικία εκσυναισθηματοποιείται ολοένα και περισσότερο και συγκροτείται ο μύθος

της ενιαίας, ανιστορικής, φυσικοποιημένης παιδικότητας (Gittins 2009: 47). Βλέπουμε έτσι δύο διαφορετικές κατασκευές της παιδικής ηλικίας, αφενός ως τόπου της ανάπτυξης και αφετέρου ως τόπου της αρετής και της αγνότητας.

Παρά το γεγονός ότι κατά τον ρομαντισμό η παιδική ηλικία θεωρήθηκε σημαντική καθεαυτή, σε καμία περίπτωση δεν απέδωσε εμπρόθετη δράση στα παιδιά αφού αφενός τα ουσιοποίησε ως μια ενιαία, καθολική κατηγορία και αφετέρου έθεσε αυτή την κατηγορία εκτός του κοινωνικού, ανάγοντάς τη σε φυσικό καθεστώς (Πεχτελίδης & Κοσμά 2012: 37). Η ιδέα ωστόσο της παιδικής αθωότητας, η οποία όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια αποσυνέδεε την παιδική ηλικία από την σεξουαλικότητα, κάθε άλλο παρά ενιαία ήταν, αφού ενείχε σαφείς ταξικές, φυλετικές και έμφυλες διαφορές. Είναι χαρακτηριστικό, ότι περιγράφοντας τα όρια της επίδρασης του ρομαντισμού, ο Cunningham αναφέρεται σ' αυτόν ως μια φαντασίωση ενήλικων ανδρών (Cunningham 1995: 76). Και ενώ ο ρομαντισμός, όπως αναφέρει ο Cunningham (1995: 76-78) είχε κάποιους περιορισμούς στην επιρροή της καθημερινής ζωής, εν τούτοις συγκρότησε έναν ιδανικό με τεράστιο αντίκτυπο τόσο στον 19^ο όσο και στους επόμενους αιώνες. Έτσι, το ιδανικό του ρομαντισμού επιστρατεύεται τον 19^ο αιώνα και τα παιδιά αναπαρίστανται ως αθώα και ευάλωτα (Renold 2005: 18).

Τα παιδιά αποτελούν ολοένα και περισσότερο στην νεωτερική κοινωνία μια σαφώς διαχωρισμένη από τους ενήλικες κατηγορία και το ιδανικό του ρομαντισμού προτάσσει την ανάγκη της προστασίας τους στη βάση της ευαλωτότητάς τους. Κάποια από τα βασικά στοιχεία από τα οποία έπρεπε να προστατευτούν τα παιδιά ήταν η εργασία και η σεξουαλικότητα. Στην προστασία των παιδιών από τη σεξουαλικότητα θα αναφερθώ στο επόμενο κεφάλαιο. Όσον αφορά την εργασία, η απομάκρυνση των παιδιών από αυτή ήταν μια από τις βασικότερες διαφοροποιήσεις που έφερε ο 19^{ος} αιώνας στη συγκρότηση της παιδικής ηλικίας. Την μετάβαση αυτή ο Cunningham τη συνδέει με την μετατροπή της οικονομίας από αγροτική σε βιομηχανική (Cunningham 1995: 79). Επιπλέον, η απομάκρυνση των παιδιών από την εργασία, στην οποία παραδοσιακά συμμετείχαν (Thomson 1997: 120), συνδέεται με την κεντρική προώθηση από το κράτος της εκπαίδευσης για όλο τον πληθυσμό. Το επιχείρημα για την κατάργηση της παιδικής εργασίας έκανε αναγωγές σε μια φυσική παιδική ηλικία και σε έναν ιατρικό Λόγο, συνδέοντας την ανέμελη παιδική ηλικία με την φυσική ευρωστία. Το επιχείρημα αυτό μπορούμε να το τοποθετήσουμε στο

πλαίσιο της διαχείρισης του πληθυσμού με όρους βιοπολιτικής, στην οποία αναφέρεται ο Foucault στον πρώτο τόμο της Ιστορίας της Σεξουαλικότητας (2011 [1976]: 162-163). Συγκεκριμένα, ο Foucault, περιγράφοντας το πέρασμα από την εξουσία επί του θανάτου στη ρύθμιση της ζωής ως μορφές άσκησης της εξουσίας, βλέπει να αναπτύσσονται από τον 17^ο αιώνα ήδη δύο πόλοι της εξουσίας επί της ζωής: η ανατομοπολιτική του ανθρωπίνου σώματος και η βιοπολιτική του πληθυσμού. Η μεν πρώτη περιλαμβάνει την πειθάρχηση του σώματος ενώ η δεύτερη αφορά ρυθμιστικούς ελέγχους που εφαρμόζονται στο σώμα αναφορικά με τη διάρκεια ζωής, το επίπεδο υγείας, κλπ. Τον δεύτερο αυτό πόλο τον ονομάζει βιοπολιτική του πληθυσμού.

Υπό το ίδιο πρίσμα μπορούμε να δούμε την απομάκρυνση των παιδιών από την εργασία και την ένταξή τους στην κοινή για όλο τον πληθυσμό κρατική εκπαίδευση. Το κράτος, προωθώντας την ιδέα του δικαιώματος όλων σε μια «κανονική» παιδική ηλικία, μακριά από επιβλαβή, φυσικώς ασύμβατα με αυτή στοιχεία, αφενός μεν φυσικοποίησε εντονότερα την παιδική ηλικία ως κοινή περίοδο της ζωής, απαλείφοντας έτσι κοινωνικές διαφορές, και αφετέρου απέκτησε πρόσβαση και ρυθμιστική εξουσία στην καθημερινή ζωή όλου σχεδόν του πληθυσμού (Cunningham 1995: 159). Η «φυσική» παιδική ηλικία που συγκροτούνταν μακριά από την εργασία και εντός της εκπαίδευσης είχε έντονα ταξικά χαρακτηριστικά, αφού αρχικά αποτελούσε ιδεώδες της αστικής τάξης αλλά μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα συμπεριελάμβανε και τα παιδιά των φτωχών και εργατικών οικογενειών, με στόχο την ενστάλαξη αστικών ιδεών και στα παιδιά φτωχών οικογενειών και κατ' επέκταση τον έλεγχο των «επικίνδυνων φτωχών» (Tsaliki 2016: 42).

Περνώντας στον 20^ο αιώνα, η παιδική ηλικία συγκροτείται ολοένα και περισσότερο από την ιατρική προσέγγιση και την προσπάθεια της βιολογικής συγκρότησής της ως κατηγορίας (Cunningham 1995: 163-171· Robinson 2013: 48). Κάποια από τα βασικότερα επιστημονικά ρεύματα που επηρέασαν την παιδική ηλικία κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, και στα οποία θα αναφερθώ αναλυτικότερα στο δεύτερο μέρος της εργασίας, ήταν ο συμπεριφορισμός, η ψυχανάλυση και η σεξολογία.

Σύμφωνα με τον Πεχτελίδη (2015: 108-109) οι παλαιότεροι Λόγοι της νεωτερικότητας σχετικά με την παιδική ηλικία αμφισβητούνται έντονα στα τέλη του

20ου αιώνα, ανοίγοντας το δρόμο για νέες κατασκευές της κατηγορίας. Οι νέοι Λόγοι βρίσκονται ταυτόχρονα σε αντιπαράθεση με τους παλαιότερους Λόγους αλλά και συνυπάρχουν με αυτούς στην σύγχρονη κατασκευή της παιδικής ηλικίας. Καθώς τα σαφή όρια και οι απαγορεύσεις του νεωτερισμού φαίνονται να μετακινούνται, ένας από τους κεντρικότερους νέους Λόγους είναι αυτός του κινδύνου της εξαφάνισης της παιδικής ηλικίας, βάσει του οποίου κατασκευάζεται τόσο ως ευάλωτη όσο και ως απειλητική.

Στα ζητήματα ανησυχίας εντάσσεται η έκθεση των παιδιών σε ακατάλληλο σεξουαλικό υλικό μέσω της τηλεόρασης και του διαδικτύου, αλλά και η μετατροπή τους σε καταναλωτές μέσω της διαφήμισης. Οι εν λόγω φόβοι είναι ενδεικτικοί των αντιλήψεων του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα: τα παιδιά δεν πρέπει να μετέχουν σε δραστηριότητες που εκτελούν και οι ενήλικες, όπως η κατανάλωση, η παιδική ηλικία πρέπει να παρατείνεται για όσο το δυνατόν περισσότερο, ενώ οι νέες συνθήκες προκαλούν τον μη σεβασμό των γονιών από τα παιδιά (Cunningham 1995: 179-185). Πέραν όμως του πιθανού σεξουαλικού περιεχομένου στα ΜΜΕ, ο κίνδυνος για την παιδική ηλικία εκφράζεται επίσης ως αυτό που στη σύγχρονη βιβλιογραφία περιγράφεται ως «ηθικός πανικός» (moral panic) (Tsaliki 2016; Robinson 2013). Αυτό το κοινωνικό αντανάκλαστικό, πέραν της άκαιρης σεξουαλικοποίησης, μπορεί να αναφέρεται είτε σε γενικότερες ανησυχίες που προκύπτουν από τις κοινωνικές αλλαγές, ειδικά σε σχέση με την τεχνολογική εξέλιξη (Tsaliki 2016: 34), είτε στον «κίνδυνο του ξένου» (stranger danger), της πιθανής απειλής, του παιδόφιλου, του διαβολέα (Robinson 2013: 51), είτε σε πληθώρα άλλων αντιδράσεων και κατασκευών. Οι προεκτάσεις αυτών των ηθικών πανικών είναι βαθιά πολιτικές. Σύμφωνα με την Robinson (2013: 54), ο ηθικός πανικός χρησιμοποιείται στη δύση ως πολιτική στρατηγική συντηρητικών κυβερνήσεων για να διατηρήσουν την ηγεμονία των αξιών και των πρακτικών των κυρίαρχων τάξεων, ενώ για την Tsaliki (2016: 43) ο ηθικός πανικός γύρω από τα νεαρά άτομα ήδη από τον 19^ο αιώνα έως σήμερα χρησιμοποιείται για την κατασκευή του επικίνδυνου άλλου, επικίνδυνου για την καθεστηκία τάξη, τις κυρίαρχες κοινωνικές αξίες και την σπύρωση της ηθικής, και την νομιμοποίηση παρεμβατικών δράσεων για τη διαφύλαξη αυτής της επαπειλούμενης τάξης. Τέλος, φτάνοντας στον 21^ο αιώνα, η Robinson φαίνεται να συμφωνεί με τον Hier, ο οποίος βλέπει στους ηθικούς πανικούς ως ένα σύγχρονο ή

και μελλοντικό εργαλείο διακυβέρνησης της ύστερης νεωτερικότητας (Hier σε Robinson 2013: 55).

Κεφάλαιο 2: Λόγοι της παιδικής σεξουαλικότητας

Η σύζευξη των κατηγοριών παιδί και σεξουαλικότητα φαντάζει πλήρως αφύσικη για ένα μεγάλο κομμάτι του σύγχρονου κόσμου. Πράγματι, τόσο η κατηγορία παιδί, στην κατασκευή της οποίας αναφέρθηκα στο προηγούμενο κεφάλαιο, όσο και η κατηγορία σεξουαλικότητα έχουν κατασκευαστεί με τρόπο που να γίνονται αντιληπτές ως φυσικές, ως a priori υπάρχουσες. Έτσι, η διάζευξη των εννοιών παιδί και σεξουαλικότητα φαντάζει επίσης φυσική και αυτονόητη. Ωστόσο, όπως και η κατηγορία παιδί, έτσι και η σύνδεσή της με τη σεξουαλικότητα αποτελεί μια κατασκευή με συγκεκριμένες ιστορικές καταβολές.

Η διαχείριση της παιδικής σεξουαλικότητας αποτέλεσε από τον 18^ο αιώνα μέχρι και σήμερα βασικό τρόπο παρέμβασης και επικράτησης διαφόρων κινημάτων και Λόγων στην κοινωνική ζωή (είτε με τον ιατρικό έλεγχο του πληθυσμού μέσω του ελέγχου του παιδικού σώματος για τον φόβο του αυνανισμού κατά τον 19^ο αιώνα, είτε με τον εκσυναισθηματισμό της παιδικής ηλικίας από το κίνημα της κοινωνικής αγνότητας).

Οι Egan και Hawkes (2010) επιχειρούν μια αναδρομή στους Λόγους γύρω από την αναγνώριση (ή την απόρριψη) της παιδικής σεξουαλικότητας την περίοδο της νεωτερικότητας, ξεκινώντας από τον 18^ο αιώνα και φτάνοντας μέχρι τους σύγχρονους Λόγους του 20^{ου} αιώνα. Όπως αναφέρουν οι συγγραφείς, οι δυο περίοδοι, ο 18^{ος} και ο 19^{ος} αιώνας, παρουσιάζουν κοινά και διαφορές ως προς την κατασκευή του σεξουαλικού παιδιού, αποτελούν ωστόσο εξίσου μια βάση για την οικοδόμηση της εικόνας του σεξουαλικού παιδιού στην νεωτερικότητα. Από τη μια πλευρά ο 18^{ος} αιώνας χαρακτηριζόταν κυρίως από το ρεύμα της αισθησιοκρατίας, σύμφωνα με την οποία το παιδί θα πρέπει να μάθει τον κόσμο μέσω των αισθήσεών του ώστε να οδηγηθεί μέσω αυτών στον λόγο (Egan & Hawkes 2010: 18, 20). Έτσι αναγνωρίζεται μια εγγενής αισθησιακότητα του παιδιού, μια συγκεκριμένη σύνδεση με το σώμα, η οποία κρίνεται απαραίτητη για την κατάκτηση του λόγου. Το παιδί λοιπόν, έχοντας αυτή την εγγενή τάση αισθητηριακής σύνδεσης με το σώμα του θα πρέπει να

εκπαιδευτεί κατάλληλα ώστε το ορμέφυτο αυτό να χαλιναγωγηθεί και το παιδί να αυτοκυριαρχηθεί και να αποφύγει τις αρνητικές συνέπειες που θα είχε η μη σωστή χρήση της αισθησιακότητας. Η εκπαιδευτική προσέγγιση των αισθήσεων του 18^{ου} αιώνα και η θέαση του σώματος ως κατοπτρικού της φύσης και άρα υφιστάμενου σε μια εσωτερική τάξη, αντικαθίσταται από μια περιοριστική προσέγγιση των αισθήσεων και την συγκρότηση του παθολογικού και του κανονικού σώματος, με την ιατρική της εποχής να βοηθά προς αυτή την κατεύθυνση. Ενώ μέχρι πρότινος αποδιδόταν στο σώμα η τάση της εσωτερικής αρμονίας, πλέον του αποδίδεται περισσότερο η τάση της εγγενούς ανισορροπίας, την οποία καλείται η ιατρική, έχοντας την αυθεντία του ειδικού, να επιδιορθώσει (ό.π.: 24).

Παρά την εκτεταμένη ενασχόληση διανοούμενων και φιλοσόφων με το παιδί κατά τον 18^ο αιώνα, είναι κατά τον 19^ο αιώνα, με την ανάδυση του φόβου του αυνανισμού, που γίνεται λόγος για την σεξουαλική υποκειμενικότητα του παιδιού. Η εικόνα του παν-αισθησιακού παιδιού συνεχίζει να υφίσταται, ωστόσο πλέον συνδέεται συγκεκριμένα με την σεξουαλικότητα μέσω του αυνανισμού. Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, ο παιδικός αυνανισμός θεωρείται αποτέλεσμα εξωτερικών επιρροών –π.χ. νοσοκόμων, άλλων παιδιών, κλπ– από τις οποίες τα παιδιά πρέπει να προστατεύονται.

Ο αυνανισμός θεωρείται υπαίτιος για νοητικές δυσλειτουργίες και η ιατρική επιστήμη αναλαμβάνει τον ρόλο του προστάτη των παιδιών από τον εν λόγω κίνδυνο, όχι μόνο παρέχοντας συμβουλές, αλλά προχωρώντας σε πρακτικές παρεμβάσεις. Οι πρακτικές παρεμβάσεις των ειδικών της εποχής χαρακτηρίζονται από την μεταστροφή που ανέφερα νωρίτερα, από την εκπαιδευτική προσέγγιση του 18^{ου} αιώνα στην περιοριστική προσέγγιση του 19^{ου} αιώνα. Έτσι ο παιδικός αυνανισμός μπορούσε να αντιμετωπιστεί με τον σωματικό περιορισμό, την πρόκληση πόνου στην περιοχή ώστε να αποτρέπεται το άγγιγμα (π.χ. μέσω κλειτοριδεκτομής, καθετηριασμού της ουρήθρας, περιτομής χωρίς αναισθησία, κ.α.) (ο.π.: 30).

Παρά τις σαφείς διαφορές των δύο αιώνων στην αντιμετώπιση του σώματος και δη του παιδικού σώματος, μπορούμε να δούμε κάποιους κοινούς τόπους. Σε κάθε περίπτωση λοιπόν το παιδικό σώμα θεωρείται εξαιρετικά ευαίσθητο στα ερεθίσματα τα οποία παίζουν τεράστιο ρόλο στην μετέπειτα εξέλιξη του παιδιού σε ενήλικα. Έτσι, είτε το σώμα θεωρείτο φυσικά αρμονικό με την ανάγκη ωστόσο του

εκπολιτισμού κατά τον 18^ο αιώνα, είτε θεωρείτο ανεξάρτητο από την ανθρώπινη βούληση, με τον παρεμβατικό περιορισμό να κρίνεται απαραίτητος κατά τον 19^ο αιώνα, πάντα ήταν απαραίτητη η επίβλεψη και ο έλεγχος της τρόπου σύνδεσης του παιδιού με το σώμα του. Παράλληλα, όπως τονίζουν οι Egan και Hawkes, οι δύο περίοδοι μοιράζονται μια σχετικά κοινή, αν και πιο δύσκολα αναγνωρίσιμη ομοιότητα: την άμεση, στην περίπτωση του 18^{ου} αιώνα, ή την έμμεση, στην περίπτωση του 19^{ου} αιώνα, αναγνώριση της εμπρόθετης δράσης του παιδιού. Για τον μεν 18^ο αιώνα είναι σαφές ότι το παιδί, παρά τις αδυναμίες του, έχει κάποια δυνατότητα παρέμβασης στη φύση του, την οποία οφείλει να αναπτύξει μέσω της εκπαίδευσης: είτε πρόκειται για το παιδί των Πουριτανών το οποίο ήταν το ίδιο υπεύθυνο για τη σωτηρία του (ο.π.: 17), είτε πρόκειται για το παιδί του Locke, ο οποίος αναφέρεται στην καθοδήγηση των παιδιών για τη λήψη σωστών αποφάσεων από τα ίδια (ο.π.: 18). Στον δε 19^ο αιώνα, παρά την εκ πρώτης όψεως αντίληψη του σώματος ως μια αυθύπαρκτη οντότητα με ιδιότητες ανεξάρτητες από την ανθρώπινη βούληση που έχει τη θέση του φορέα δράσης, εν τούτοις, οι συγγραφείς ερμηνεύουν στοιχεία της εποχής και διαβλέπουν μια αμφιθυμία σε σχέση με το παιδικό σώμα στο οποίο εν τέλει αποδίδεται σιωπηρά και μέσω της πρακτικής κάποια σεξουαλική υποκειμενικότητα. Η αναπαραγωγή αυτών ακριβώς των διαφορών (παιδαγωγική-αυτονομία υλικού σώματος) και των αντιφάσεων αποτελεί σύμφωνα με τις συγγραφείς τη βάση για την οικοδόμηση του σεξουαλικού παιδιού στην νεωτερικότητα, ενώ ταυτόχρονα νομιμοποίησε ως απαραίτητη την στενή παρακολούθηση του «ασταθούς» σεξουαλικού παιδιού (ο.π.: 32).

Τον 19^ο αιώνα και εν τω μέσω της κυριαρχίας του Λόγου του φόβου του αυνανισμού, αναπτύχθηκε το κίνημα της κοινωνικής αγνότητας, το οποίο ήρθε να απορρίψει αρκετές από τις θεωρητικές παραδοχές αλλά και πρακτικές που ίσχυαν μέχρι τότε. Οι συμμετέχοντες σε αυτό το κίνημα είχαν ως στόχο την κοινωνική μεταρρύθμιση βάσει της πεποίθησής τους ότι η άγνοια σε σχέση με το σεξ μπορούσε να έχει καταστρεπτικές συνέπειες για την κοινωνία και αντ' αυτής πρότεινε την «πεφωτισμένη αθωότητα». Όπως και οι διαμορφωτές του Λόγου του φόβου του αυνανισμού, έτσι και οι υπέρμαχοι της κοινωνικής αγνότητας θεωρούσαν ότι ο αυνανισμός μπορούσε να έχει επικίνδυνες επιπτώσεις. Ωστόσο, αντίθετα με τις μηχανιστικές προσεγγίσεις του περιορισμού του σώματος, έπαιρναν τη θέση της εκπαίδευσης των παιδιών ώστε να αποκτήσουν μια συνειδητή ηθική και λογική και

να μπορέσουν να καταπολεμήσουν τις σεξουαλικές τους παρορμήσεις. Έτσι η παιδική σεξουαλικότητα βγαίνει από τη σιωπή του φόβου του αυνανισμού και εντάσσεται στον Λόγο, τον οποίο όπως θα δούμε στη συνέχεια ήταν απαραίτητο να ελέγχουν κατάλληλοι άνθρωποι.

Μια από τις βασικότερες θέσεις που επιχείρησαν να εδραιώσουν οι μεταρρυθμιστές ήταν η σεξουαλική αθωότητα των παιδιών: η παράλληλη συνύπαρξη της παιδικής αθωότητας με την εκπαίδευση των σεξουαλικών ενστίκτων. Για την υλοποίηση αυτού του σχήματος ωστόσο ήταν απαραίτητος ο διαχωρισμός της παιδικής ηλικίας σε δύο μέρη: την αθωότητα και την διαφθορά. Έτσι το παιδί του κινήματος της κοινωνικής αγνότητας είχε ταυτόχρονα την έμφυτη τάση της αθωότητας αλλά και την δυνατότητα της διαφθοράς. Η αντίφαση αυτή αντανακλά την γενικότερη αμφιθυμία της εποχής σε σχέση με την παιδική σεξουαλικότητα, η οποία ήταν ταυτόχρονα απαγορευμένη και ιδιαίτερα συναρπαστική (Kehily & Montgomery 2008: 74).

Όσον αφορά την σεξουαλική εκπαίδευση των παιδιών, αποτέλεσε τον δίαυλο διαμέσου του οποίου οι θιασώτες της κοινωνικής αγνότητας θα επιτύγχαναν την επικράτηση του κινήματός τους, την αναμόρφωση του έθνους και το ενάρετο μέλλον της κοινωνίας. Πρώτο βήμα προς την εκπαίδευση των παιδιών ήταν η αποτροπή των πρακτικών αυτοϊκανοποίησής τους. Η θέση του κινήματος ήταν ότι υπάρχει ένα σεξουαλικό ένστικτο το οποίο αν και φυσικό μπορεί μόνο μετά από εκπαίδευση να θεωρηθεί «σωστό» (Egan & Hawkes 2010: 37). Παράλληλα, το σεξουαλικό ένστικτο θεωρούνταν λανθάνον, έχοντας όμως τη δυνατότητα να αφυπνιστεί πρόωρα ή ακατάλληλα. Όλες αυτές οι συνθήκες καθιστούσαν την παρέμβαση ειδικών για την σεξουαλική εκπαίδευση των παιδιών, αλλά και των γονέων τους, απαραίτητη. Έτσι το κίνημα της κοινωνικής αγνότητας αποφυσικοποίησε τόσο την παιδική ηλικία όσο και τη μητρότητα, καθώς έπαψαν να είναι απλώς φυσικά στάδια και για την ωφέλιμη για την κοινωνία ύπαρξη και των δυο ήταν απαραίτητη η παρέμβαση των ειδικών. Η παρέμβαση αυτή απαιτούσε την ανάσυρση του αυνανισμού στο προσκήνιο, και την ενημέρωση των παιδιών για τις σωστές σεξουαλικές αξίες και πρακτικές που έπρεπε να διαθέτουν ώστε να είναι παράλληλα σεξουαλικά αθώα και σεξουαλικά ενημερωμένα.

Η βασικότερη αντίφαση του κινήματος είχε να κάνει ακριβώς με το σεξουαλικό ένστικτο το οποίο μπορούσε να είναι ταυτόχρονα για κάποια παιδιά λανθάνον και ελεγχόμενο και για κάποια άλλα αφυπνισμένο, ακόρεστο, ανεξέλεγκτο και επικίνδυνο. Για να διαχειριστούν αυτή την αντίφαση τα μέλη του κινήματος αντιμετώπισαν το σεξουαλικό ένστικτο ως παρόν σε ορισμένα παιδιά και απόν στα περισσότερα παιδιά. Έτσι ξεκινάει μια διαδικασία κανονικοποίησης ενός δίπολου που θα βρει στη μια μεριά του τα αθώα, ασέξουαλ, ενημερωμένα όμως σχετικά με την σεξουαλικότητα από τις κατάλληλες πηγές παιδιά και στην άλλη τα παιδιά διαβολείς, που διασπείρουν σεξουαλική γνώση διασαλεύοντας την εξουσία των ειδικών και φυσικά που επιδίδονται σε πρακτικές αυτοϊκανοποίησης. Ως εκ τούτου, η ιδέα της εγγενούς σεξουαλικής αθωότητας διαφυλασσόταν με την απόδοση της ευθύνης της απουσίας της σε κάποια εξωτερική πηγή (ο.π.: 45). Ο αποδιοπομπαίος τράγος στον οποίο αποδιδόταν η ευθύνη της διαφθοράς ήταν κυρίως άλλα παιδιά που είχαν τη δυνατότητα να μεταδώσουν σεξουαλική γνώση σε μέχρι πρότινος αθώα παιδιά, διεγείροντας έτσι τη φαντασία τους (κάτι που δεν θα συνέβαινε με την σωστή ενημέρωση από τις κατάλληλες πηγές). Το διεφθαρμένο παιδί λοιπόν, στον αντίποδα του ιδεατού, αθώου παιδιού, ταυτόχρονα κατέστρεφε αυτό το ιδεώδες και το υποστασιοποιούσε προσδιορίζοντας τα όρια του. Παράλληλα με το διεφθαρμένο παιδί, διαβρωτικό ρόλο παίζει και η εργατική τάξη με την εργατική οικογένεια να περιγράφεται ως βρωμερή με κακές συνήθειες αλλά και με αμφιβόλου ηθικής σεξουαλικές πρακτικές. Το ιδανικό της σεξουαλικής αγνότητας ήταν ένα αστικό ιδανικό που αφορούσε κυρίως τα κορίτσια της αστικής τάξης (Kehily & Montgomery 2008: 75).

Με βάση όλα τα παραπάνω, το παιδί, το παιδικό σώμα και η παιδική σεξουαλικότητα κατασκευάζονται ως ένα πρόσφορο πεδίο διαχείρισης αλλά και παρέμβασης στον πληθυσμό και συγκεκριμένα στην εργατική τάξη, η οποία πρέπει να εκπαιδευτεί και να βγει από τα σκοτάδια της διαφθοράς ώστε να λειτουργήσει σωστά το κοινωνικό σύνολο. Με αυτό ακριβώς το πρόταγμα έρχεται στο προσκήνιο το κίνημα της σεξουαλικής υγιεινής.

Η καταλληλότητα των ειδικών που είχε ήδη ξεκινήσει να προτάσσεται από το κίνημα της κοινωνικής αγνότητας υποστηρίχθηκε ακόμα εντονότερα από το κίνημα της σεξουαλικής υγιεινής, με την ιατρική να παίζει και εδώ καταλυτικό ρόλο. Ο ρόλος των ειδικών του κινήματος ήταν να κανονικοποιήσουν την παιδική

σεξουαλικότητα, καθιστώντας την έτσι ένα ανοικτό πεδίο παρέμβασης στον ευρύτερο κοινωνικό ιστό (Egan & Hawkes 2010: 52). Οι Λόγοι του κινήματος απηχούσαν την στροφή που είχε συντελεστεί στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στην αντιμετώπιση της σεξουαλικότητας, η οποία είχε μετατοπιστεί από μια ηθικολογική προσέγγιση προς την ιατρική αντίληψη της σεξουαλικότητας και την επιστημονική προσέγγισή της. Ήταν η στιγμή που η βιοεξουσία, διαμέσου της παιδικής σεξουαλικότητας, έβρισκε την εφαρμογή της στον ευρύτερο πληθυσμό. Ο έλεγχος και η κανονικοποίηση λοιπόν της ζωής επιχειρήθηκαν διαμέσου ιατρικών Λόγων και πρακτικών, επηρεασμένων από την ατζέντα της ευγονικής η οποία με τη σειρά της συνδιαμόρφωσε την εννοιολόγηση του παιδιού από το κίνημα και «είδε» τη δημόσια υγεία μέσα από φυλετικά χαρακτηριστικά.

Υπήρξαν δυο βασικές εννοιολογήσεις του παιδιού από το κίνημα της σεξουαλικής υγιεινής. Η πρώτη έβλεπε το κάθε άτομο ξεχωριστά και το σύνολο του είδους να περνούν τα ίδια βήματα εξέλιξης, και ως εκ τούτου το παιδί αποτελούσε τον άλλο της ενηλικότητας, που κατασκευαζόταν δε ως άγριος. Η δεύτερη ήταν το συναισθηματικό και ιερό παιδί, στο οποίο οι ενήλικοι έβλεπαν το προσωπικό τους παιδικό παρελθόν, και η οποία επεκτάθηκε από την αστική τάξη στην εργατική τάξη. Όπως και οι υποστηρικτές της κοινωνικής αγνότητας, έτσι και οι υποστηρικτές της σεξουαλικής υγιεινής θεωρούσαν ότι ο μεγαλύτερος κίνδυνος για τα παιδιά ήταν οι εργατικές τάξεις και δη η φτωχοί των πόλεων. Σε αντίθεση όμως με την κοινωνική αγνότητα που εξοστράκισε τις φτωχότερες τάξεις ως διαβολείς του κοινωνικού συνόλου, η σεξουαλική υγιεινή έβλεπε την ανάγκη παρέμβασης για τον έλεγχο αυτού του κινδύνου, την εξασφάλιση του υπόλοιπου πληθυσμού και την προβλέσιμη ευμάρεια του έθνους. Βασικό σημείο σε αυτή την προσπάθεια ήταν το πρόταγμα της προστασίας των παιδιών. Έτσι, κατασκευάζεται η ομοιογενής κατηγορία των παιδιών, ασχέτως τάξης, η οποία θεωρείται καθολική, ενώ την χαρακτηρίζει η αθωότητα, και δη η σεξουαλική αθωότητα, η απειρία και η ανάγκη για προστασία από επιρροές που μπορεί να την διαφθείρουν (Bailey σε Moore και Reynolds 2018:40).

Στο πλαίσιο της σεξουαλικής εκπαίδευσης των παιδιών οι δάσκαλοι καλούνταν να καλλιεργήσουν την ιδέα της ρομαντικής αγάπης, των ιδανικών οικογενειών και γάμων τα οποία φυσικά θα παρήγαγαν επαρκή αριθμό εύρωστων παιδιών (Egan & Hawkes: 2010: 64). Τα ιδανικά αυτά περιελάμβαναν τον ετερόφυλο, μονογαμικό και

μακροχρόνιο συζυγικό δεσμό ο οποίος θα οδηγήσει όχι μόνο στην ευημερία του έθνους αλλά και στην προσωπική ευτυχία. Παράλληλα, ήταν απαραίτητη και η καλλιέργεια της σωστής θηλυκότητας και αρρενωπότητας κι έτσι αποδόθηκαν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στις κατηγορίες του αντρικού και γυναικείου φύλου. Για τα μεν αγόρια το βασικό εγγενές χαρακτηριστικό του φύλου τους που έπρεπε να καμφθεί ήταν η βαρβαρότητα, η οποία φυσικά παραπέμπει άμεσα στον Λόγο για το παιδί-βάρβαρο που προαναφέρθηκε. Έτσι για να ενηλικιωθούν και να αναπτυχθούν σωστά τα αγόρια έπρεπε να αφήσουν πίσω τους αυτή την φυσική τους τάση και να αναπτύξουν μια αβρή και προστατευτική στάση προς τις γυναίκες. Για τα δε κορίτσια η διαδικασία της ενηλικίωσης περιστρεφόταν γύρω από τον ρόλο τους ως μητέρες. Σε αντίθεση με την αρρενωπότητα, η θηλυκότητα δεν συνδεόταν με την σεξουαλική επιθυμία, αλλά με την τρυφερότητα κι έτσι η σύνδεση της κατηγορίας των γυναικών-κοριτσιών με την σεξουαλικότητα και το σεξ επιδιωκόταν μέσω της μητρότητας: η γυναίκα της σεξουαλικής υγιεινής δεν είχε σεξουαλικές επιθυμίες, αλλά ήταν η επιθυμία της μητρότητας και η αγάπη για τα παιδιά που την οδηγούσαν στο σεξ. Η επιθυμία δε της μητρότητας αποτελούσε το τελικό επιθυμητό αποτέλεσμα της εκπαίδευσης και όχι κάποια βιολογική ορμή, όπως συνέβαινε στην περίπτωση των κοριτσιών-γυναικών της εργατικής τάξης (ο.π.: 70). Έτσι, οι γυναίκες έπρεπε να επιτελέσουν τον ρόλο τους ως μητέρες και οι άντρες έπρεπε να κατευνάσουν την βαρβαρώδη σεξουαλική επιθυμία που διείπε το φύλο τους. Το αποτέλεσμα της εκπαίδευσης και της γενικότερης επιρροής του κινήματος της σεξουαλικής υγιεινής ήταν αφενός η φυσικοποίηση συγκεκριμένων χαρακτηριστικών που αποδόθηκαν στο αντρικό και γυναικείο φύλο και αφετέρου η κανονικοποίηση των δύο αυτών κοινωνικά αποδεκτών φύλων και η σύνδεσή τους με την ετεροσεξουαλική μονογαμία (ο.π.: 72). Έτσι η «κατάκτηση» της κοινωνικά αποδεκτής θηλυκότητας ή αρρενωπότητας μπορούσε να επιτευχθεί μέσω της άμβλυνσης των σεξουαλικών ενστίκτων προς την κατεύθυνση που προαναφέρθηκε. Τα επιθυμητά αυτά ιδεώδη δεν απευθύνονταν μόνο στην αστική τάξη, αλλά αντίθετα μπορούσαν και έπρεπε να υιοθετηθούν από τις κατώτερες τάξεις μέσω εκπαίδευσης.

Παράλληλα με το κίνημα της κοινωνικής αγνότητας, η σεξολογία προσέφερε μια εναλλακτική θεώρηση της παιδικής σεξουαλικότητας. Αν και βασική στόχευση των σεξολόγων της εποχής ήταν η κατανόηση της ενήλικης σεξουαλικότητας, εν τούτοις η προσέγγισή τους, διευρύνοντας τα όρια της αποδεκτής μέχρι τότε σεξουαλικότητας.

συνέβαλλε στην αποσύνδεση, σε κάποιο βαθμό, της παιδικής σεξουαλικότητας από το παθολογικό (Moore & Reynolds 2018: 26). Ενημερωμένη από πολλούς διακριτούς τομείς γνώσης, η σεξολογική προσέγγιση της σεξουαλικότητας αμφισβήτησε το δίπολο της σωματοκεντρικής ή ηθικής τοποθέτησης των προηγούμενων περιόδων (Egan & Hawkes 2010: 78). Η σεξολογία των αρχών του 20^{ου} αιώνα σε καμία περίπτωση δεν ήταν ένα ομοιογενές πεδίο, ωστόσο παρά τις διαφορετικές θέσεις που περιέκλειε –με διακυμάνσεις από πιο ανοιχτές έως συντηρητικές προσεγγίσεις που βρίσκονταν αρκετά κοντά στο κίνημα της σεξουαλικής υγιεινής– και παρά τους πιθανούς περιορισμούς της άνοιξε το δρόμο για τη σύγχρονη σεξολογία του '40 και του '50, στο πλαίσιο της οποίας αμφισβητήθηκε ακόμα περισσότερο αυτό που παραδοσιακά κατανοούταν ως κανονική σεξουαλική συμπεριφορά (Moore & Reynolds 2018: 30).

Ενώ ο Λόγος της σεξολογίας ασχολήθηκε και επηρέασε κατά κύριο λόγο έμμεσα την κατασκευή του σεξουαλικού παιδιού, το έργο του Freud και ο Λόγος της ψυχανάλυσης αποτελεί ίσως την κυριότερη επιρροή του 20^{ου} αιώνα στην κατασκευή του σεξουαλικού παιδιού. Παρά το γεγονός ότι οι ιδέες στο έργο του Freud εξελίσσονταν συνεχώς, ο βασικός πυρήνας του, η ερωτική φύση του παιδιού, παρέμενε αναλλοίωτος. Σύμφωνα με τις Egan και Hawkes, ο Freud υποστήριξε ότι όλα τα παιδιά είναι εγγενώς ερωτικά, μαζοχιστικά, σαδιστικά, φετιχιστικά και βρίσκονται σε μια διαρκή προσπάθεια εκπλήρωσης των λιβινιδικών ορμών τους (Egan & Hawkes 2010: 99). Οι λιβινιδικές ορμές είναι τόσο για το παιδί όσο και για τον ενήλικα κεκαλυμμένες, στην περίπτωση όμως του παιδιού κυριαρχούν σχεδόν απόλυτα. Έτσι το παιδί του Freud, σε αντίθεση με το παιδί των προηγούμενων κινήματων, δεν είναι σε καμία περίπτωση αθώο, αλλά ούτε και εξαίρεση. Το παιδί της αστικής και της εργατικής τάξης είναι εξίσου εγγενώς ερωτικό. Παρά ωστόσο την αναγνώριση σεξουαλικότητας στο παιδί, ο Freud δεν του αποδίδει την αντίστοιχη σεξουαλική υποκειμενικότητα. Αντίθετα διερευνά την παιδική σεξουαλικότητα ως την προϊστορία της ενήλικης σεξουαλικότητας, την οποία και επιχειρεί να κατανοήσει.

Ο Freud αμφισβήτησε τη συμπόρευση της σεξουαλικότητας με την αναπαραγωγή, αφού θεώρησε ότι πρωταρχικός στόχος του σεξουαλικού ενστίκτου είναι η απόλαυση που θα έρθει ως αποτέλεσμα της ικανοποίησής του και όχι η αναπαραγωγή. Επιπλέον, περιγράφοντας τις φάσεις της ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης

του παιδιού (Freud 2014) αναγνωρίζει το στοματικό, το πρωκτικό, το φαλλικό και το γεννητικό στάδιο, κατά τα οποία το παιδί αντλεί απόλαυση από τα αντίστοιχα μέρη του σώματος. Με την περιγραφή αυτών των σταδίων εισόδου στην σεξουαλικότητα ο Freud κάνει μια τεράστια τομή σε σχέση με την εννοιολόγηση της σεξουαλικότητας από τα προηγούμενα κινήματα, αφού την αποσυνδέει από τα γεννητικά όργανα –και κατ' επέκταση την αναπαραγωγή- την μετατοπίζει σε διάφορες ερωτογενείς ζώνες, και άρα ανοίγει τον δρόμο για μια εναλλακτική θεώρηση της σεξουαλικότητας, εκτός αυτού που η Butler ονομάζει μήτρα της ετεροκανονικότητας (Egan & Hawkes 2010: 108-110).

Ωστόσο, η δυναμική της θεωρίας του Freud σε σχέση με την παιδική σεξουαλικότητα και την αμφισβήτηση της κανονικότητας αναχαιτίζεται αφενός από την εισαγωγή του σταδίου της λανθάνουσας σεξουαλικότητας και αφετέρου από την αξιολογική κρίση του περάσματος από το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα. Κατ' ουσίαν με την εισαγωγή του σταδίου της λανθάνουσας σεξουαλικότητας η παιδική σεξουαλικότητα αποσιωπάται έως μια πιο κατάλληλη ηλικία έκφρασης. Παράλληλα, όπως δείχνουν οι Egan και Hawkes αναφερόμενες στο Οιδιπόδειο σύμπλεγμα, αυτό το στάδιο είναι έντονα εμφυλοποιημένο από τον Freud, με αυτό το σημείο της θεωρίας του να αναπαράγει την κανονικοποίηση της ετεροσεξουαλικής ανάπτυξης του ενήλικα μέσω της παιδικής σεξουαλικότητας (ο.π.: 99, 118). Όπως αναφέρουν, το αγόρι και το κορίτσι περνούν από διαφορετικά στάδια κατά το οιδιπόδειο σύμπλεγμα που αφορούν την απόρριψη των αρχικών τους ερωτικών αντικειμένων και την αναζήτηση νέων. Η επιλογή αυτή στη θεωρία του Freud γίνεται στη βάση της ετεροσεξουαλικής επιλογής ερωτικών αντικειμένων από τα παιδιά (Moore & Reynolds 2018: 32), ενώ παράλληλα εισάγεται η αξιολόγηση των διαφόρων εκβάσεων του περάσματος από το οιδιπόδειο σύμπλεγμα με όρους επιτυχίας και αποτυχίας, ορίζοντας έτσι το μοναδικό κανονικό αποτέλεσμα (Egan & Hawkes 2010: 120). Έτσι αποδίδεται μια ετεροσεξουαλική φύση στην ερωτική συγκρότηση και δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο γεννητικό στάδιο.

Κατά τον μεσοπόλεμο οι γονείς επανεντάσσονται στο ζήτημα της σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης των παιδιών τους μέσω εκπαιδευτικών βιβλίων, δημιουργώντας έτσι μια αλυσίδα μεταλαμπάδευσης γνώσης: από τον ειδικό, στον γονέα και στη συνέχεια στο παιδί. Υπήρξαν δύο βασικά ρεύματα σχετικά με την παιδική σεξουαλικότητα, ο φροϋδισμός, ο οποίος φυσικά ακολουθούσε τις ιδέες του Freud, και ο συμπεριφορισμός, ο οποίος είχε τις ρίζες του στο έργο του Watson. Ο

συμπεριφορισμός, εκφράζοντας την ορθολογική, επιστημονική προσέγγιση του μεσοπολέμου, έβλεπε τη συναισθηματική έκφραση των γονέων προς τα παιδιά τους, και δη των μητέρων οι οποίες σκιαγραφούνταν ως οι κυρίως ασχολούμενες με την ανατροφή των παιδιών, ως μια εξαιρετικά επικίνδυνη πρακτική. Η γνώση για το σεξ και το σώμα ήταν απαραίτητη για τη σωστή ανάπτυξη του παιδιού και έπρεπε να φτάνει στα παιδιά μέσω των γονέων τους, οι οποίοι με τη σειρά τους έπρεπε να ενημερώνονται από τους ειδικούς μέσω των διαφόρων εγχειριδίων ανατροφής. Το σεξουαλικό ένστικτο για τον συμπεριφορισμό δεν υπήρχε, όπως και κανένα άλλο ένστικτο (ο.π.: 131). Έτσι μόνο η θετική εκπαίδευση με έναν επιστημονικό και μη συναισθηματικό τρόπο μπορούσαν να εγγυηθούν για τη σωστή ανατροφή του παιδιού. Αντίθετα ο φροϋδισμός αναγνώριζε την ύπαρξη του σεξουαλικού ενστίκτου, το οποίο έπρεπε να εκπαιδευτεί σωστά αλλά όχι να καταπιεστεί.

Παρά τις διαφορές τους, τα δυο ρεύματα φαίνεται να είχαν κοινή στόχευση αλλά και μέθοδο για σεξουαλική διαπαιδαγώγηση του παιδιού, η οποία δεν μπορούσε να αφηθεί στην τύχη ή στη φύση (ο.π.: 144). Οι Λόγοι της εποχής λοιπόν μιλούσαν ανοιχτά για το σεξ, αποσυνδέοντάς το από οποιαδήποτε αρνητική συνδήλωση. Ωστόσο η ανοιχτότητα που προτεινόταν σε σχέση με το σεξ και το σώμα (π.χ. εξοικείωση του παιδιού με το γυμνό σώμα των γονέων, κλπ) ήταν στην πραγματικότητα άκρως περιοριστική, αφού η ίδια η εμπρόθετη δράση και η υποκειμενικότητα του παιδιού δεν είχε θέση στο εκπαιδευτικό σχήμα της εποχής. Ο αποδεκτός Λόγος γύρω από το σεξ διαμορφωνόταν στη βάση της αλληλουχίας «γνώστης/ειδικός – πειθήνιος γονέας – παθητικό παιδί» (ο.π.: 145).

Φτάνοντας στην ύστερη νεωτερικότητα, σύμφωνα με τον Jeffrey Weeks (2011), το σύγχρονο ενδιαφέρον για την παιδική σεξουαλικότητα συνδέεται με έναν γενικότερο πανικό των Δυτικών κοινωνιών σχετικά με την παιδοφιλία και την διακίνηση παιδιών για σεξουαλική εκμετάλλευση. Οι φόβοι αυτοί μπορούν να ιδωθούν υπό το πρίσμα αυτού που στο πρώτο κεφάλαιο ανέφερα ως ηθικό πανικό, μεγάλο μέρος του οποίου αποτελεί ο Λόγος για τη σεξουαλικοποίηση της παιδικής ηλικίας (Moore & Reynolds 2018: 121). Κάποια από τα κύρια προτάγματα αυτού του Λόγου είναι ότι τα παιδιά κατακλύζονται μέσω μουσικών βίντεο, τηλεοπτικών προγραμμάτων, ταινιών και εύκολα προσβάσιμων πληροφοριών στο διαδίκτυο από σεξουαλικό υλικό το οποίο έχει ως αποτέλεσμα την άκαιρη ένταξή τους στην σεξουαλικότητα. Έτσι είναι σαφές ότι στο πλαίσιο του φόβου της σεξουαλικοποίησης

τα παιδιά θεωρούνται σεξουαλικά αθώα, ήτοι μη σεξουαλικά. Διαφαίνονται στο πρότυπο αυτό επιρροές από προγενέστερες ιδέες για το παιδί, όπως η ρομαντική κατασκευή του αθώου παιδιού ή το παιδί που διατρέχει τον κίνδυνο της σεξουαλικοποίησης του κινήματος της κοινωνικής αγνότητας. Μπορούμε συγκεκριμένα να διακρίνουμε κοινά χαρακτηριστικά με την κατασκευή του «παιδιού που γνωρίζει» ως διαβολέα της παιδικής αθωότητας. Παράλληλα, ο σύγχρονος διάλογος για την σεξουαλικοποίηση της παιδικής ηλικίας φαίνεται να έχει τόσο σεξιστικά όσο και ταξικά και φυλετικά χαρακτηριστικά, απηχώντας παλαιότερες κατασκευές της γυναικείας σεξουαλικότητας ειδικά των κατώτερων τάξεων ως διαφθείρουσας και διεφθαρμένης. Έτσι το αντικείμενο των Λόγων της σεξουαλικοποίησης της παιδικής ηλικίας φαίνεται να είναι κυριότερα το λευκό κορίτσι της μεσαίας τάξης (Moore & Reynolds 2018: 131). Φυσικά σε αυτή τη συζήτηση ελλείπει η σεξουαλική εμπρόθετη δράση του παιδιού, με τους Λόγους να αρθρώνονται μέσω των γονέων ή άλλων ενηλίκων σε θέσεις κύρους (Moore & Reynolds 2018: 134).

Το διακύβευμα αυτών των κατασκευών φαίνεται να είναι η υπονόμηση του μονοπωλίου των ενηλίκων στο διαμοιρασμό πληροφοριών σχετικά με το σεξ και η αμφισβήτηση του ηγεμονικού ελέγχου της παιδικής σεξουαλικότητας. Πέραν ωστόσο του ελέγχου της παιδικής σεξουαλικότητας και της διασφάλισης της ηγεμονικής θέσης των ενηλίκων έναντι των παιδιών σε σχέση με το σεξ, η επιστράτευση της έννοιας της σεξουαλικοποίησης σε συγκεκριμένα πλαίσια μπορεί να εμποδίσει τον διάλογο σε σχέση με την παιδική σεξουαλικότητα, αντί να βοηθήσει στη διεύρυνσή του (Smith & Attwood σε Moore & Reynolds 2018: 127), ενώ παράλληλα μπορεί να διαιωνίσει παλαιότερες κατασκευές όπως το σεξουαλικά αθώο παιδί (Montgomery σε Moore & Reynolds 2018: 128).

Κλείνοντας την αναδρομή στους Λόγους που έχουν μέχρι στιγμής επηρεάσει την κατασκευή της παιδικής σεξουαλικότητας, περνάμε στο επόμενο κεφάλαιο στην απόπειρα ανάλυσης, με τη χρήση της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου, ενός σύγχρονου κειμένου σχετικού με την παιδική σεξουαλικότητα. Στόχος του επόμενου κεφαλαίου είναι ο εντοπισμός των υποκείμενων λόγων του κειμένου και η προσπάθεια ένταξής τους σε ένα ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο.

Κεφάλαιο 3: Ανάλυση Λόγου

Τι είναι η Κριτική Ανάλυση Λόγου

Η ΚΑΛ, ως ξεχωριστή μέθοδος ανάλυσης των κοινωνικών πρακτικών, αναπτύχθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1990 σε συνέχεια του κλάδου της κριτικής γλωσσολογίας των προηγούμενων χρόνων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Στάμου, η ΚΑΛ, εκλαμβάνοντας την χρήση της γλώσσας ως Λόγο (discourse), ως μορφή κοινωνικής πρακτικής, στοχεύει στη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο κείμενα και ομιλία δομούν τις αναπαραστάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας, οι οποίες με τη σειρά τους «παγιώνουν, συντηρούν ή μετασχηματίζουν σχέσεις ιδεολογικής κυριαρχίας και κοινωνικής ανισότητας» (Στάμου 2014: 151) Η ΚΑΛ εμπεριέχει τον χαρακτηρισμό «Κριτική», αφού επιδιώκει να βρίσκεται σε κάποια απόσταση από τα δεδομένα που εξετάζει, να εξετάζει τα δεδομένα σε σχέση με το κοινωνικό, να λαμβάνει μια ορισμένη πολιτική θέση και οι ερευνητές/τριες της να εφαρμόζουν αυτοκριτική στην κοινωνική τους έρευνα (Wodak 2001: 9). Παράλληλα, μια κομβική έννοια της ΚΑΛ είναι η ιδεολογία, η οποία γίνεται αντιληπτή ως μια σημαντική πτυχή της εδραίωσης και διατήρησης άνισων σχέσεων εξουσίας. Μέσω της διερεύνησης των κοινωνικών πλαισίων εντός των οποίων εφαρμόζονται τα διάφορα συμβολικά συστήματα¹ και την εξέταση της σχέσης της σκέψης με την κοινωνική πραγματικότητα, η ΚΑΛ επιχειρεί να περιγράψει και να εξηγήσει, να απομυστικοποιήσει δηλαδή τις ιδεολογίες που βρίσκονται πίσω από τους Λόγους (Wodak 2001: 10). Η δεύτερη βασική έννοια της ΚΑΛ είναι η έννοια της εξουσίας, καθώς αντιμετωπίζει τα κείμενα που εξετάζει ως πεδία πάλης διαφορετικών λόγων, οι οποίοι αντιμάχονται για την κυριαρχία. Έτσι, η ΚΑΛ ενδιαφέρεται για τις γλωσσολογικές μορφές που μπορεί να πάρουν οι διάφορες εξουσιαστικές εκφράσεις (Wodak 2001: 11). Εντός του κλάδου της ΚΑΛ στεγάζονται ποικίλες προσεγγίσεις και αναλυτικά πλαίσια για την κοινωνική μελέτη της γλώσσας. Αν και δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για ένα αυστηρά καθορισμένο πλαίσιο, αναγνωρίζονται τρεις ευρύτερες προσεγγίσεις εντός της ΚΑΛ: η κοινωνιοπολιτισμική προσέγγιση του Fairclough, η κοινωνιογνωσιακή προσέγγιση του van Dijk και η λογοϊστορική προσέγγιση της Wodak (Στάμου 2014: 152-157).

---

¹ Η θεωρία της ΚΑΛ παραπέμπει σε αυτό το σημείο στη θεωρία του P. Bourdieu για τη βία των συμβόλων (Wodak 2001: 10).

Στην παρούσα εργασία υιοθετώ την κοινωνιοπολιτισμική προσέγγιση του Fairclough και επιχειρώ να εφαρμόσω το τρισδιάστατο μοντέλο του στο οποίο θα αναφερθώ αναλυτικά στη συνέχεια. Χρησιμοποιώ το μοντέλο του Fairclough για την ανάλυσή μου καθώς αποτελεί ένα από τα πιο διεξοδικά μοντέλα ανάλυσης Λόγου, το οποίο έχει τη δυνατότητα εφαρμογής σε πληθώρα ειδών κειμένου. Περαιτέρω, η αναλυτική μεθοδολογία του Fairclough τόσο στην περιγραφική ανάλυση του κειμένου, όσο και στην ερμηνευτική και επεξηγηματική ανάλυση, παρέχει τη δυνατότητα αφενός να εντοπιστούν συγκεκριμένες γλωσσικές επιλογές εντός του κειμένου και να καταδειχθεί η μη ουδετερότητά τους και αφετέρου να συνδεθεί το μικροεπίπεδο του κειμένου με το περικείμενό του και την ευρύτερη κοινωνική πρακτική, επιτρέποντας έτσι την ανάδειξη της επιρροής και του πολιτικού φορτίου που μπορεί να έχουν οι συγκεκριμένες επιλογές. Η εξέταση συγκεκριμένων περιπτώσεων λογοθετικών πρακτικών εκκινεί από τη θεώρηση ότι η πρακτική έχει ιδιότητες καθεαυτή οι οποίες δεν αρκεί να θεωρηθούν ως μονοσήμαντη εφαρμογή υπερκειμένων δομών. Κατ' επέκταση, το κάθε παράδειγμα λογοθετικής πρακτικής αποτελεί μια μοναδική περίπτωση μετασχηματισμού ή αναπαραγωγής των δομών στο μικροεπίπεδο. Δεδομένου ότι η εκπαίδευση αποτελεί έναν από τους βασικούς τρόπους κανονικοποίησης των υποκειμένων στο πλαίσιο ενός εθνικού κράτους, η ανάλυση του τρόπου παρουσίασης της παιδικής σεξουαλικότητας εντός αυτής μπορεί να καταδείξει τις ιδέες της κυρίαρχης ιδεολογίας σχετικά με τους αποδεκτούς ή επιθυμητούς τρόπους κατασκευής της σεξουαλικότητας και δη της παιδικής σεξουαλικότητας. Ως εκ τούτου, μπορούν να αποτυπωθούν ορισμένες πιθανές πρακτικές κατασκευής και ελέγχου των υποκειμένων σε σχέση με τη σεξουαλικότητα τους.

Ο Fairclough, προτείνοντας μια ανάλυση τριών επιπέδων, επιχειρεί να συνδέσει το μικροεπίπεδο με το μακροεπίπεδο των γλωσσικών πρακτικών, αναλύοντας ξεχωριστά το κείμενο (1^ο επίπεδο ανάλυσης), την πρακτική Λόγου στην οποία εντάσσεται (2^ο επίπεδο ανάλυσης) και την ευρύτερη κοινωνική πρακτική (3^ο επίπεδο ανάλυσης). Για την ανάλυση του κειμένου ο Fairclough βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στη συστημική-λειτουργική γλωσσολογία του Halliday και εστιάζει στο λεξιλόγιο, την γραμματική, τη συνοχή και τη δομή του κειμένου. Όσον αφορά το δεύτερο επίπεδο ανάλυσης, εκεί επιχειρείται η σύνδεση του κειμένου με το περικείμενό του, δηλαδή με την επικοινωνιακή κατάσταση εντός της οποίας υπάρχει και λειτουργεί το

κείμενο. Αυτό περιλαμβάνει την ανάλυση μιας σειράς παραγόντων, όπως η διαλογικότητα (interdiscursivity), η διακειμενικότητα (intertextuality), η συνεκτικότητα (coherence), το είδος των γλωσσικών πράξεων, οι παραγωγοί του κειμένου και οι συνθήκες παραγωγής του. Όπως αναφέρει ο Fairclough (1993: 71), δεδομένης της θεώρησης της ΚΑΛ σχετικά με την αμφίπλευρη κατασκευή των κοινωνικών πρακτικών, ένα σημαντικό μέρος της διαδικασίας ανάλυσης είναι και η εξέταση του τρόπου κατανάλωσης των κειμένων, αφού εκεί δύνανται να εντοπιστούν διαδικασίες μετασχηματισμού των πρακτικών και κοινωνικής αλλαγής. Έτσι η ΚΑΛ μπορεί να συνδυάζεται με εθνογραφική έρευνα προκειμένου για την πλήρη κάλυψη ενός ζητήματος. Τέλος, το τρίτο επίπεδο ανάλυσης αφορά την προσπάθεια σύνδεσης του κειμένου με τις ευρύτερες κοινωνικές δομές και τις σχέσεις εξουσίας των οποίων άπτεται. Έτσι το μικροεπίπεδο της ξεχωριστής λογοθετικής πρακτικής στο οποίο αναφέρθηκα προηγουμένως συνδέεται με τις υπερκείμενες δομές σε μια προσπάθεια συγκρότησης του πλαισίου της ηγεμονικής πάλης επί και εντός του Λόγου. Η εξίσου σημαντική θέση του μικρο- και του μακρο-επιπέδου φωτίζεται από την θεώρηση της εξουσίας βάσει της έννοιας της ηγεμονίας του Gramsci, η οποία επιτρέπει την ανάδειξη της συγκρότησης της κοινωνικής πρακτικής τόσο από κυρίαρχες όσο και από υποτελείς τάξεις. Η πολιτισμική ηγεμονία είναι μια διαρκώς ανατρεπόμενη και διεκδικούμενη συνθήκη στην οποία οι κυρίαρχες τάξεις επιδιώκουν τη συναίνεση των υποτελών τάξεων και την επικράτηση επί του Λόγου. Έτσι η εστίαση και στα δύο επίπεδα δίνει τη δυνατότητα της σκιαγράφησης αυτής της διαρκούς διαπραγμάτευσης και πάλης.

Ανάλυση του κειμένου

Στο πρώτο επίπεδο ανάλυσης θα αναφερθώ στα γλωσσολογικά χαρακτηριστικά του κειμένου. Ακολουθώντας το μοντέλο του Fairclough, θα εξετάσω το κείμενο ως προς το λεξιλόγιό του, τη γραμματική του, την συνοχή του και την δομή του. Συγκεκριμένα, στην κατηγορία του λεξιλογίου θα εστιάσω στην ίδια τη σημασία των λέξεων αλλά και στις συγκεκριμένες επιλογές εκφοράς τους και στις μεταφορές. Τέλος, θα εξετάσω την συνοχή και τη δομή του κειμένου. Η συνοχή του κειμένου αφορά την επιφανειακή σύνδεση των διάφορων πληροφοριών ώστε οι πληροφορίες του κειμένου να συνδέονται με ορισμένο τρόπο. Η δομή του κειμένου, σύμφωνα με τον Fairclough, αντικατοπτρίζει την σκηνοθεσία των συμμετεχόντων και μπορεί να

εκφραστεί μέσω της εναλλαγής του/ της ομιλητή/τριας σε έναν διάλογο (Fairclough 1993: 77-78).

Το δεύτερο επίπεδο ανάλυσης κατέχει κεντρική θέση στο μοντέλο του Fairclough και έχει τον ρόλο της σύνδεσης του κειμένου με το περιεχόμενό του (context), την ερμηνεία της ενεργού χρήσης δηλαδή του κειμένου και τη λειτουργία του ως Λόγου όπως αναφέρει η Στάμου, αντλώντας από τον Fairclough (Στάμου 2014: 165). Η εν λόγω ανάλυση γίνεται στους άξονες της διαλογικότητας (interdiscursivity κατά Foucault), της διακειμενικότητας, των γλωσσικών πράξεων, των διακειμενικών αλυσίδων, των συνθηκών συγγραφής-παραγωγής, της συνεκτικότητας και των παραγωγών του κειμένου. Συγκεκριμένα, μια από τις κεντρικότερες έννοιες του μοντέλου είναι αυτή της διαλογικότητας, η οποία επιχειρεί να εντοπίσει στοιχεία διαφόρων λόγων που μπορεί να απαρτίζουν ένα κείμενο. Κάποια στοιχεία που βοηθούν στην ανάλυση της διαλογικότητας ενός κειμένου είναι η ταυτοποίηση του είδους του κειμένου, του τύπου δραστηριότητας στην οποία θα ενταχθεί, του ύφους και τέλος των ίδιων των λόγων που εμφανίζονται. Το είδος του κειμένου δεν υποδεικνύει μόνο μια συγκεκριμένη πρακτική, αλλά και τις συνθήκες παραγωγής, διανομής και κατανάλωσής της. Επιπλέον, συγκεκριμένα κειμενικά είδη σχετίζονται με συγκεκριμένες τάξεις Λόγου, εντός των οποίων συσχετίζονται με συγκεκριμένους τρόπους. Φυσικά οι συσχετισμοί αυτοί είναι μεταβαλλόμενοι. Το είδος του κειμένου σχετίζεται άμεσα και με το είδος της δραστηριότητας στην οποία αντιστοιχεί, εντός της οποίας υπάρχουν ορισμένες υποκειμενικές θέσεις. Το είδος της δραστηριότητας δεν ορίζει απαραίτητα με αυστηρό τρόπο ένα μοντέλο συμπεριφοράς, όπως π.χ. στην περίπτωση μιας δίκης, αλλά μπορεί να περιορίζει τις διαθέσιμες επιλογές, όπως λόγου χάρη στην περίπτωση μιας συνέντευξης εργασίας, όπου ο διάλογος μπορεί να είναι από εξαιρετικά τυπικός έως φιλικός αλλά πάντα εντός ενός ορισμένου φάσματος στο οποίο αποκλείονται άλλα είδη κειμένου, π.χ. η χρήση ποιητικού λόγου. Μια πιο ρευστή πτυχή ενός κειμένου είναι το ύφος, το οποίο μπορεί να χαρακτηριστεί βάσει του τρίπτυχου tenor-mode-rhetorical mode βάσει του οποίου ένα κείμενο μπορεί να είναι επίσημο, ανεπίσημο, κλπ (tenor) , γραπτό, προφορικό, κλπ (mode) και περιγραφικό, επιχειρηματολογίας, έκθεσης γεγονότων, κλπ (rhetorical mode). Ωστόσο, είναι η κατηγορία του Λόγου (discourse) η οποία μαζί με το είδος του κειμένου αποτελούν τα πιο αυτόνομα στοιχεία του. Ο Fairclough προτιμά τον όρο «Λόγος» σε σχέση με προγενέστερους όρους όπως

«αναπαραστατική σημασία», ή «περιεχόμενο» για να περιγράψει τον συγκεκριμένο τρόπο βάσει του οποίου δομείται ένα πεδίο/ αντικείμενο γνώσης ώστε να δώσει έμφαση στην διαμεσολαβημένη μορφή οποιασδήποτε κατασκευής ενός τέτοιου πεδίου/ αντικειμένου γνώσης (Fairclough 1993: 125-128).

Το τρίτο επίπεδο ανάλυσης συνδέεται έχει ως γενικό σκοπό να προσδιορίσει τη φύση της κοινωνικής πρακτικής στην οποία ανήκει η λογοθετική πρακτική και τα αποτελέσματα της λογοθετικής πρακτικής στην ίδια την κοινωνική πρακτική (Fairclough 1993: 237). Πιο συγκεκριμένα, σε αυτό το μέρος ο Fairclough συνδέει τον Λόγο με την ιδεολογία και την εξουσία και τον βλέπει από την οπτική της εξουσίας ως ηγεμονίας και της ηγεμονικής σύγκρουσης των σχέσεων εξουσίας (Fairclough 1993: 86). Έτσι συνδέει την κειμενική ανάλυση με την κοινωνική πρακτική των υποκειμένων η οποία είναι πολιτικά και ιδεολογικά επενδεδυμένη, χωρίς βέβαια κάτι τέτοιο να γίνεται απαραίτητα αντιληπτό από τα ίδια τα υποκείμενα (Fairclough 1993: 72).

Στη συνέχεια παρατίθενται και αναλύονται αποσπάσματα από τα έντεκα κεφάλαια του βιβλίου «Σεξουαλική αγωγή και διαφυλικές σχέσεις: τετράδιο μαθητή 6-8 ετών». Το εν λόγω εγχειρίδιο συντάχθηκε το 2008 με στόχο την ένταξη του μαθήματος στα δημοτικά σχολεία της χώρας. Επιστημονικός υπεύθυνος ήταν ο Α. Ασκητής και στους συγγραφείς του βιβλίου περιλαμβάνονταν ψυχολόγοι, ψυχίατροι, ιατροί και παιδαγωγοί. Η ιστορία του βιβλίου μας εντάσσει στην καθημερινή ζωή δυο παιδιών δημοτικού, του Γιώργου και της Άννας και μας αφηγείται, στα πρώτα κεφάλαια, τις συζητήσεις σχετικά με το σώμα, το σεξ και διάφορα άλλα συναφή θέματα που έχουν οι γονείς με τα παιδιά τους στο οικιακό περιβάλλον. Στα τελευταία κεφάλαια του βιβλίου, στην ιστορία εντάσσονται οι φίλοι των παιδιών και εν τέλει η ιστορία μετακινείται στο σχολικό πλαίσιο όπου παρακολουθούμε την καθημερινότητα των παιδιών στο προαύλιο και στην τάξη. Στο τελευταίο αυτό μέρος γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στις διαπροσωπικές σχέσεις των παιδιών και στην κοινωνικότητά τους. Εν τέλει το εν λόγω εγχειρίδιο δεν διδάχθηκε ποτέ εν μέρει λόγω πληθώρας αντιδράσεων τόσο από εκκλησιαστικούς φορείς όσο και από συλλόγους γονέων και κηδεμόνων και δασκάλους².

---

² Βλ. ενδεικτικά: Χαραλαμπίκης (2009), Καραβάλτσιου (2014), Παπαδημητρακόπουλος (2009).

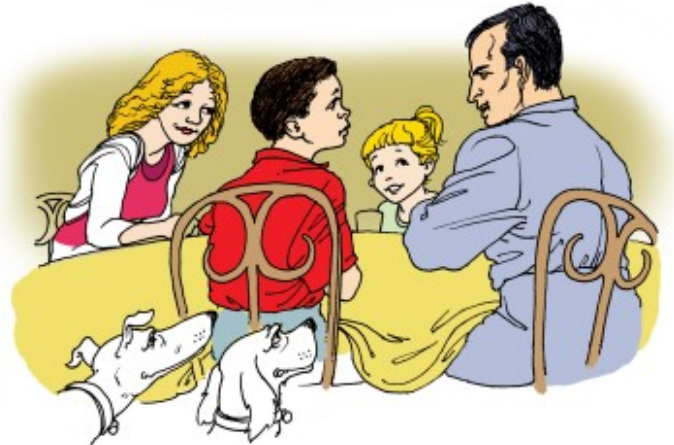
Τα δύο σκυλάκια τρέχουν προς το σπίτι.

Κεφάλαιο 2

Μια ιστορία για το πώς συναντήθηκαν οι άντρες και οι γυναίκες

Ο Ιβάν και η Τρεμ μπαίνουν στο σπίτι και βρίσκουν την οικογένεια που μόλις έχει τελειώσει το πρωινό της. Είναι όλοι μαζεμένοι γύρω από το τραπέζι. Ο μπαμπάς εκείνη τη στιγμή διηγείται μια ιστορία που έλεγαν παλιά οι Ινδιάνοι της Αμερικής:

«Μια φορά και έναν καιρό, τα παλιά τα χρόνια, τότε που ο κόσμος ήταν καινούριος, οι άντρες ζούσαν χωρία από τις γυναίκες. Δεν είχαν ακόμη συναντηθεί. Είχαν τα δικά τους χωριστά χωριά, μακριά ο ένας από τον άλλον. Μια μέρα, ένας γέρος κυνηγός βρέθηκε στο χωριό των γυναικών και τις παρατηρούσε από μακριά. Εκείνες δεν τον είχαν δει. Θαύμασε για πολλή ώρα τα καλοφτιαγμένα σπίτια τους και τα όμορφα ρούχα τους. Ύστερα, έτρεξε να πει τα νέα στους άλλους άντρες. «Εκεί πέρα, μακριά», τους είπε, «είναι ένα χωριό με πολύ όμορφα πλάσματα που μοιάζουν με μας, αλλά είναι και διαφορετικά. Έχουν φτιάξει όμορφα ρούχα και φορούν και στολίζουν τα σώματά τους με χάντρες και κοχύλια». Μόλις άκουσαν αυτά τα λόγια οι υπόλοιποι άντρες, αποφάσισαν να πάνε όλοι μαζί να γνωρίσουν εκείνα τα διαφορετικά πλάσματα που ήταν οι γυναίκες. Στο μεταξύ όμως και οι γυναίκες είχαν προσέξει τα ίχνη που είχε αφήσει ο γερο-κυνηγός και τα ακολούθησαν. Έφτασαν κοντά στο χωριό των αντρών και τους παρατηρούσαν από μακριά. «Καίτα, καίτα», έλεγε η μία στην άλλη. «Είναι πιο ψηλοί από μας και δυνατοί και έχουν τρίχες στο πρόσωπο». «Και οι φωνές τους είναι πιο βαθιές από τις δικές μας, μου αρέσει να τους ακούω να μιλούν». Γύρισαν τότε οι γυναίκες στο χωριό τους. Μαζεύτηκαν όλες μαζί για να συζητήσουν πώς θα μπορούσαν να συναντηθούν με τους άντρες. Μέχρι να τελειώσουν τις κουβέντες τους, πέρασε η ώρα και ήδη οι άντρες πλησίαζαν στο χωριό. Γύρισαν όλες οι γυναίκες και τους κοίταξαν. Ήταν άπλυτοι, αφρόπιστα και βρώμικοι. Άρχισαν να τους πετούν πέτρες και να φωνάζουν για να τους διώξουν. Οι άντρες ένωσαν μεγάλη ντροπή και γύρισαν τρέχοντας στο χωριό τους. Τότε και οι γυναίκες στενοχωρήθηκαν. Συζητήσαν μεταξύ τους και αποφάσισαν να ντυθούν κι αυτές με τον ίδιο τρόπο, να φορέσουν δέρματα και να μείνουν άπλυτες, για να μην τους ντροπιάζουν. Οι άντρες, πίσω στο χωριό τους, σκέφτηκαν άλλα. Αποφάσισαν να πλυθούν και να λουστούν, να στολιστούν και έτσι να πάνε να ξανασυναντήσουν τις γυναίκες. Πήγαν, λοιπόν, πεντακάθαροι και με τα καλά τους οι άντρες προς το χωριό των γυναικών. Εκείνες, όμως, ήταν βρώμικες και αγριεμένες. Οι άντρες έφυγαν χωρίς να τις πλησιάσουν. «Όλο λάθος κάνουμε», έλεγαν οι γυναίκες μεταξύ τους. «Όλα στραβά μας βγαίνουν», έλεγαν οι άντρες μεταξύ τους. Αλλά και οι γυναίκες και οι άντρες ήθελαν τόσο πολύ να ανταμώσουν που δεν το έβαζαν κάτω.

Οι γυναίκες κουβέντισαν μεταξύ τους πάλι και αποφάσισαν να πάνε εκείνες πλυμένες και στολισμένες στους άντρες, γιατί τους άρεσε, όταν είχαν έρθει εκείνη όμορφοι και καλοντυμένοι. Όταν τις είδαν οι άντρες να έρχονται τραγουδώντας και χορεύοντας, γέμισε χαρά η ψυχή τους και πήγαν να τις υποδεχτούν. Οι γυναίκες τους πλησίασαν και πιάσαν τις κουβέντες. Όταν γνωρίστηκαν καλά μεταξύ τους, άρχισαν να ζουν μαζί. Και έμαθαν να αγαπούνται και να συνεργάζονται. Και έζησαν αυτοί καλά, και εμείς καλύτερα».

- (Άννα) Μπαμπά, αυτή η ιστορία έγινε στ' αλήθεια;
- (Μπαμπάς) Ιστορίες σαν κι αυτή δεν είναι αληθινές. Μιλάνε, όμως, για πράγματα αληθινά, με έναν τρόπο που μας αρέσει.
- (Γιώργος) Δηλαδή, αυτή η ιστορία μιλάει για τη γνωριμία αντρών και γυναικών;
- (Μαμά) Ακριβώς, Γιώργο.
- (Άννα) Αλήθεια μαμά εσείς πώς γνωριστήκατε με τον μπαμπά;

➤ Συνεχίστε την ιστορία...

Ο Γιώργος μόλις έχει ξηπνήσει και ετοιμάζεται να πάει στο μπάνιο. Στέκεται μπροστά στον καθρέφτη και παρατηρεί τον εαυτό του.

Ο Γιώργος θυμάται τα λόγια του μπαμπά του.

πέος

όρχις

«Ένα αγόρι έχει πέος και όρχις, όπως τα ονομάζει η ιατρική επιστήμη. Οι όρχις είναι δύο μικρά μπαλάκια μέσα στο σακούλακι, που κρέμεται κάτω από το πέος. Βρίσκονται ο ένας δίπλα στον άλλο.

Το πέος αποτελείται από το σώμα του και την κεφαλή του, που ονομάζεται βάλανος. Στην άκρη της βάλανου και στο κέντρο αυτής υπάρχει μια μικρή τρυπίτσα, που λέγεται στόμιο της ουρήθρας, από την οποία βγαίνουν τα ούρα, που λέγονται και τσίσα. Η βάλανος σκεπάζεται από ένα πετσάκι, που λέγεται πόσθη. Για να δούμε τη βάλανου πρέπει να τραβήξουμε την πόσθη προς το σώμα του πέους. Αυτή ξεδιπλώνεται και η βάλανος βγαίνει έξω. Το πέος κάποιες στιγμές, ιδίως το πρωί όταν ξηπνάμε, μεγαλώνει και σκληραίνει. Αυτό λέγεται στύση και είναι κάτι το φυσιολογικό, όπως πάλι μας λέει η ιατρική».

βάλανος

σώμα

Ο Γιώργος συνεχίζει να μιλάει με τον Ιβάν:

Κεφάλαιο 4

Φροντίζω το σώμα μου

Αγόρι

Ο Γιώργος βράσεται στο ντους και πλένεται με σαπούνι και άφθονο νερό.

Βγαίνει από το ντους και τυλίγεται με μια πετσάκι. Κοπάει τον εαυτό του στον καθρέφτη, πλένει τα δόντια του, χτενίζεται και μονολογεί...

Την ώρα που ο Γιώργος βρίσκεται μέσα στο μπάνιο, ακούγεται το χτύπημα της πόρτας.

Μετά από λίγα λεπτά, ο Γιώργος βγαίνει από το μπάνιο.

Η Άννα πηγαίνει στο δωμάτιό της.

Κεφάλαιο 5

Είμαι η ...

Την ώρα που ο Ιβάν είναι στο δωμάτιο του Γιώργου, η Τριμα μπαίνει στο δωμάτιο της Άννας.

Πώς φαντάζομαι το φύλο μου;

Η Άννα θυμάται τη συζήτηση που είχε με τη μητέρα της.

«Τα εξωτερικά γεννητικά όργανα ενός κοριτσιού ονομάζονται αιδοίο, σύμφωνα με την ιατρική επιστήμη. Είναι μια σχισμή, που σκεπάζεται με δύο χείλη. Ανάμεσα σε αυτά τα χείλη βρίσκεται μια μικρή τρυπούλα, το στόμιο της ουρήθρας, από το οποίο βγαίνουν τα ούρα, που λέγονται και τσίσα. Επίσης, υπάρχει και μία άλλη τρυπούλα, η είσοδος του κόλπου από όπου γεννιούνται τα παιδιά. Τα εσωτερικά γεννητικά όργανα ενός κοριτσιού είναι ο κόλπος, η μήτρα και οι ωοθήκες».

-(Άννα) Πάω στο μπάνιο, να προλάβουμε να παίξουμε κιάλας.

Οραία, εγώ θα σε περιμένω.

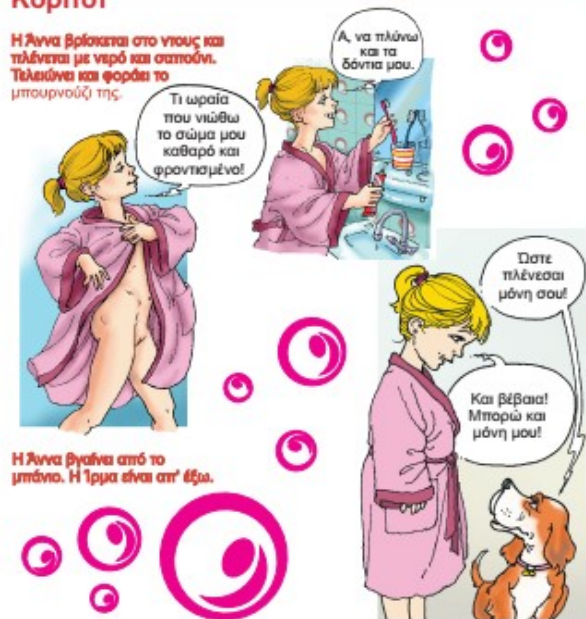

Κεφάλαιο 6

Φροντίζω το σώμα μου

Κορίτσι

Η Άννα βρίσκεται στο ντους και πλένεται με νερό και σαπούνι. Τελειώνει και φοράει το μπλουζούκι της.

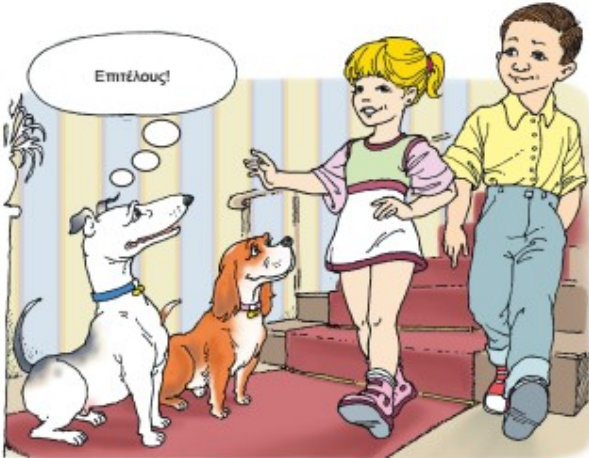

Η Άννα βγαίνει από το μπάνιο. Η Τριμα είναι απ' έξω.

Εκείνη τη στιγμή βγαίνει από το δωμάτιό του ο Γιώργος μαζί με τον Ιβάν.
 -(Ιβάν και Ίρινα) Όρα για παιχνίδια!

Κεφάλαιο 7

Πώς ήρθα στον κόσμο;

Μια μέρα τα παιδιά ήταν καθισμένα στο σαλόνι και κοίταζαν τις φωτογραφίες στο άλμπουμ. Έβλεπαν οικογενειακές φωτογραφίες και συζητούσαν μεταξύ τους.

- (Άννα) Για κοίτα τι όμορφοι που ήταν η μαμά και ο μπαμπάς!
- (Γιώργος) Και πολύ χαρούμενοι!
- (Άννα) Έτσι, κοιτάζει και τώρα η μαμά τον μπαμπά.
- (Γιώργος) Για δες και τον θείο Στέφανο, σε αυτή τη φωτογραφία, με τη γυναίκα του τη Χριστίνα και τα ξαδέλφια μας!
- (Άννα) Κοίτα πως γελάνε!
- (Γιώργος) Κοίτα και τη νονά μου με το παιδί της. Όταν ζούσε ο νονός μου πηγαίναμε πολλές εκδρομές μαζί. Θυμάσαι;
- (Άννα) Ναι και η φωτογραφία από τότε που είχαμε πάει στο Πήλιο.
- (Γιώργος) Είναι πολύ δεμένη η νονά με την κάρη της, παρόλο που κάποιες φορές μπορεί να μαλώνουν.
- (Άννα) Εδώ είναι μαζί η θεία Μαρίνα και ο θείος Μανώλης, πριν χωρίσουν.
- (Γιώργος) Παρόλο, όμως, που χώρισαν, αγαπάνε πολύ τα παιδιά τους.
- (Άννα) Α... Κοίτα... η γιαγιά πολύ νέα. Εμοιαζε με τη μαμά όπως είναι τώρα και...
- (Γιώργος) ...η μαμά έμοιαζε με σένα!

Εκείνη την ώρα μπήκε μέσα η μητέρα των παιδιών που γέλασε και τους είπε:
 «Και οι γονείς ήταν παιδιά και τα παιδιά μεγαλώνουν και γίνονται ενήλικα».

-(Γιώργος) Εγώ, όταν μεγαλώσω, θέλω να είμαι σαν τον μπαμπά».

Εκείνη την ώρα ήρθε και ο πατέρας τους και κάθισε μαζί τους στο σαλόνι.
 -(Μπαμπάς) Όταν μεγαλώσεις, Γιώργο, θα γίνεις άντρας σαν και μένα και εσύ Άννα θα γίνεις γυναίκα.

-(Άννα) Και θα κάνω πολλά παιδιά!

-(Γιώργος) Εγώ δεν μπορώ να κάνω παιδιά;

Ο πατέρας τότε είπε μια ιστορία:

Μια φορά και έναν καιρό, όπως λένε στα παραμύθια, τα μωρά τα είχαν οι άντρες μέσα στα γόνατά τους μέχρι να έρθει η ώρα να γεννηθούν. Δεν χωρούσαν όμως και πονούσαν τα γόνατα των αντρών. Οι γυναίκες, τότε, αποφάσισαν να είναι εκείνες που κρατούν τα μωρά μέχρι να γίνουν αρκετά μεγάλα να ζήσουν μόνο τους, στον ειδικό χώρο που έχουν στην κοιλιά τους. Έτσι, από τότε τα μωρά τα μεγαλώνουν οι γυναίκες μέσα στην κοιλιά τους.

Γέλασαν όλοι με αυτήν την ιστορία και η μαμά έδειξε στα παιδιά τη φωτογραφία της όταν ήταν έγκυος στον Γιώργο, με την κοιλιά της φουσκωμένη.

-(Μπαμπάς) Η αλήθεια είναι ότι τα παιδιά μεγαλώνουν μέσα στην κοιλιά της μαμάς.

-(Γιώργος) Χωρούσα μέσα στην κοιλιά της μαμάς και τώρα έχω μεγαλώσει τόσο πολύ!

-(Μαμά) Όταν ένας άντρας και μια γυναίκα αγαπιούνται πολύ και θέλουν να κάνουν ένα παιδί, σμίγουν, ενώνονται και το σπερματοζωάριο από τους όρχεις του μπαμπά συναντάει το ωάριο από τις ωοθήκες της μαμάς. Από τη συνάντησή αυτή θα σχηματισθεί το έμβριο, όπως ονομάζεται το μωράκι στη μήτρα της μαμάς.

- (Μπαμπάς) Το έμβριο φωλιάζει μέσα στη μήτρα της μαμάς, όπου μεγαλώνει για εννιά μήνες με τροφή, που παίρνει από τη μητέρα του.
- (Μαμά) Στους τρεις πρώτους μήνες άρχισε η καρδιά σου να χτυπάει. Στους επόμενους τρεις μήνες άρχισα να σε νιώθω και να καταλαβαίνω ότι κουνιέσαι.
- (Μπαμπάς) Κι εγώ σε καταλάβαινα που κουνιόσουν, όταν ακουμπούσα το χέρι μου στην κοιλιά της μαμάς. Τους τελευταίους τρεις μήνες το έμβριο προετοιμάζεται για την τελική ημέρα, που θα βγει έξω από το σώμα της μητέρας του.
- (Μαμά) Όταν πέρασαν οι εννιά μήνες, είχες μεγαλώσει αρκετά, ώστε να μπορείς να ζήσεις μόνος σου. Πήγαμε, λοιπόν, στο μαιευτήριο, όπου με τη βοήθεια του γιατρού, γεννήθηκες.
- (Άννα) Οι άντρες, δηλαδή, και οι γυναίκες μπορούν και κάνουν διαφορετικά πράγματα.
- (Γιώργος) Όμως, για να γίνει ένα παιδί χρειάζεται και η γυναίκα και ο άντρας.
- (Μπαμπάς) Ακριβώς. Και κάτι ακόμη, χρειάζεται να το θέλουν πολύ και οι δύο.

Διατρέχοντας τα κεφάλαια 1-6, αναφορικά με το λεξιλόγιο, θα αναφερθώ σε ορισμένες αξιοσημείωτες επιλογές των συγγραφέων. Συγκεκριμένα, βλέπουμε την πολύ συχνή χρήση υποκοριστικών (π.χ. σκυλάκια, ποδαράκι, τρυπίτσα), σύνηθες σε «παιδική γλώσσα», δηλαδή σε εκφορά λόγου προερχόμενου από ενήλικες ο οποίος απευθύνεται σε παιδιά. Παράλληλα, η χρήση των επιθέτων παρουσιάζει μια ορισμένη τάση, με το περιεχόμενο των επιθέτων να είναι κατά κύριο λόγο αξιολογικό (όμορφα, καλοφτιαγμένα, όμορφοι, καλοντυμένοι, ωραίος, κ.ο.κ) ή σχετικό με την υγιεινή (πλυμένες, άπλυτοι, βρώμικες, αφρόντιστοι, καθαρό, κ.ο.κ). Καθ' όλη τη διάρκεια του κειμένου, προτάσσεται μια ορισμένη υγιεινή του σώματος η οποία συνυπάρχει με θετικά αξιολογικά επίθετα, συνδέεται με την ανδρική και τη γυναικεία ανατομία και ως εκ τούτου διαφοροποιείται για αγόρια και κορίτσια, με διαφορετικά κεφάλαια να αφιερώνονται στις δύο αυτές κατηγορίες. Επιπλέον, στην κατηγορία του λεξιλογίου, είναι αξιοσημείωτη η μη απόδοση ονόματος στον πατέρα και τη μητέρα της οικογένειας, στους οποίους γίνεται αναφορά μόνο ως «μπαμπάς» και «μαμά». Αντίθετα, τα παιδιά και τα κατοικίδια σκυλιά της οικογένειας έχουν ονόματα (Άννα/ Γιώργος και Ιβάν/ Ίρμα αντίστοιχα). Τέλος, αναφορικά με το λεξιλόγιο, στα πρώτα έξι κεφάλαια καταλαμβάνει εκτεταμένο χώρο μια αφήγηση του πατέρα της οικογένειας η οποία λειτουργεί ως αλληγορία. Η ιστορία που αφηγείται ο πατέρας αποδίδεται από τον ίδιο στους «Ινδιάνους της Αμερικής» και αφορά τη συνάντηση ανδρών και γυναικών. Η αφήγηση δομείται ως παραμύθι, με την τυπική δομή του παραμυθιού στην αρχή («Μια φορά κι έναν καιρό») και στο τέλος της («Και έζησαν αυτοί καλά κι εμείς καλύτερα»), και συγκεντρώνει το μεγαλύτερο μέρος των επιθέτων που χρησιμοποιούνται στα πρώτα έξι κεφάλαια. Παρουσιάζει δύο κατηγορίες, αυτή των αντρών και αυτή των γυναικών, στις οποίες αποδίδει ορισμένα χαρακτηριστικά. Συγκεκριμένα, οι άντρες περιγράφονται ως ψηλοί, δυνατοί, με τρίχες στο πρόσωπο, βρώμικοι και αφρόντιστοι, ενώ για τις γυναίκες γίνεται αναφορά στα όμορφα ρούχα τους και στον καλλωπισμό τους με χάντρες και κοχύλια.

Η αλληγορία αυτή παρουσιάζει ως φυσική αντιστοιχία στερεοτυπικές αντιλήψεις που περιβάλλουν τις κατηγορίες του άντρα και της γυναίκας, αφού η ίδια η αφήγηση παρουσιάζεται ως μια πεμπτουσιακή αλήθεια η οποία εκπορεύεται από ένα μακρινό φυσικό παρελθόν, οι συνθήκες του οποίου αποτελούν πλέον μόνο ένα επιβίωμα του παρελθόντος, η ουσία του οποίου όμως δεν παύει να περιγράφει με ακρίβεια τη φύση, σχεδόν την οντολογία των κατηγοριών του άντρα και της

γυναίκας. Έτσι στερεοτυπικές αντιλήψεις φυσικοποιούνται. Η φυσικοποίηση αυτή ενισχύεται από την γραμματική δομή της αλληγορίας. Συγκεκριμένα, σε όλη την έκταση των έξι πρώτων κεφαλαίων, το κείμενο εκφέρεται από: τον/την απρόσωπο/η αφηγητή/τρια, τον πατέρα, τη μητέρα, τον Γιώργο, την Άννα, τον Ιβάν και την Ίρμα. Η εκφορά της αφήγησης που βρίσκεται εκτός του διαλόγου της οικογένειας χαρακτηρίζεται απαράλλακτα σε όλο το εύρος του βιβλίου από την επιστημική τροπικότητα της διάθεσης και την επιλογή του γ' πληθυντικού προσώπου. Πιο αναλυτικά, ο λόγος του/της αφηγητή/τριας των έξι πρώτων κεφαλαίων εκφράζεται πάντα σε ενεστώτα, με κατηγορικές προτάσεις που δίνουν την αίσθηση της αντικειμενικής και αποστασιοποιημένης περιγραφής. Παράλληλα η επιλογή της αντικειμενικής διάθεσης δεν καθιστά σαφές ποιο είναι το πρόσωπο που εκφέρει την πρόταση, απαλείφοντας έτσι κάθε υποκειμενικό στοιχείο και προσδίδοντας περαιτέρω κύρος στον/στην αφηγητή/τρια. Όπως αναφέρει ο Fairclough, η αντικειμενική διάθεση σε ένα κείμενο μπορεί να συνδέεται με κάποια μορφή εξουσίας (Fairclough 1993: 159), κάτι το οποίο, όπως θα δούμε και στη συνέχεια της ανάλυσης, ισχύει για το συγκεκριμένο κείμενο. Η επιστημική τροπικότητα του κειμένου της αφήγησης, προσδίδει στο κείμενο βεβαιότητα και το καθιστά αδιαμφισβήτητα αληθές, αφού δομείται ως μια ουδέτερη αφήγηση της (μοναδικής) πραγματικότητας. Υπό αυτό το πρίσμα, αποκτούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον οι γραμματικές επιλογές για το κείμενο που εκφέρεται από τους γονείς της οικογένειας. Συγκεκριμένα, στα έξι πρώτα κεφάλαια ο πατέρας μονοπωλεί ουσιαστικά τον λόγο των γονέων, με τη μητέρα να εκφέρει μόνο μία πρόταση (*-(Μαμά) Ακριβώς, Γιώργο.*) και τα λόγια της να παρατίθενται ως εγκιβωτισμένη αφήγηση από την Άννα στο κεφάλαιο πέντε. Ο λόγος και των δυο γονέων είναι σε όλες τις περιπτώσεις επιστημικής τροπικότητας και αντικειμενικής διάθεσης ενώ οι διαδικασίες που εμφανίζονται κατά κύριο λόγο είναι υλικές.

Έτσι φαίνεται στα δύο πρώτα κεφάλαια να ταυτίζεται η φωνή του/της αφηγητή/τριας με αυτή των γονέων, όπου και στις δυο περιπτώσεις, ο ομιλητής/τρια τοποθετείται σε μια θέση κατοχής της γνώσης. Η τοποθέτηση αυτή στον Λόγο των τεσσάρων μελών της οικογένειας γίνεται σαφής και από τη δομή του κειμένου. Έτσι, στην μοναδική περίπτωση κατά την οποία συνυπάρχουν τα παιδιά με τους γονείς, το μεγαλύτερο μερίδιο λόγου ανήκει στους γονείς, και συγκεκριμένα στον πατέρα, και τα παιδιά τοποθετούνται απέναντί τους μόνο με ερωτήσεις. Η επιστημική εκφορά των

λόγων των γονέων σχετικά με την αφήγηση της συνάντησης ανδρών και γυναικών εγκαθιδρύει ως αληθές ένα χάσμα μεταξύ των δύο κατηγοριών, οι οποίες έπρεπε να καταβάλλουν προσπάθεια για να προσεγγίσουν η μια την άλλη *(- (Μπαμπάς) Ιστορίες σαν κι αυτές δεν είναι αληθινές. Μιλάνε, όμως, για πράγματα αληθινά, με έναν τρόπο που μας αρέσει. - (Γιώργος) Δηλαδή, αυτή η ιστορία μιλάει για τη γνωριμία αντρών και γυναικών; - (Μαμά) Ακριβώς, Γιώργο.)*. Στο συγκεκριμένο διάλογο ο Γιώργος ανταποκρίνεται στην ιστορία του πατέρα με μια πρόταση υψηλής εγγύτητας (high affinity) η οποία αφενός έρχεται να επιβεβαιώσει τα λεγόμενα του πατέρα και αφετέρου εκφράζει την εναρμόνιση του παιδιού ομιλητή (Γιώργος) με τον δέκτη (πατέρα) (Fairclough 1993: 160). Παράλληλα, η επιλογή αυτής της διάθεσης αποδίδει την εγκυρότητα επιστημονικής αλήθειας στην παράθεση των λόγων των γονέων από τα παιδιά στα κεφάλαια τρία και πέντε, στα οποία περιγράφονται τα γεννητικά όργανα αντρών και γυναικών. Σε αυτό το πλαίσιο, αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα οι λεξιλογικές επιλογές των συγγραφέων, αφενός στον χαρακτηρισμό της ανδρικής στύσης ως «φυσιολογικής» αλλά και την παντελή έλλειψη αναφοράς στην αντίστοιχη γυναικεία συμπεριφορά, και αφετέρου στην περιγραφή της χρήσης/ λόγου ύπαρξης του κόλπου, μόνο ως σημείο εξόδου του βρέφους κατά τη γέννα.

Παράλληλα, οι γλωσσικές διαδικασίες είναι κατά κύριο λόγο υλικές (περιγράφουν δηλαδή κάποια δράση), και συσχετιστικές (αποδίδουν δηλαδή ορισμένα χαρακτηριστικά στους φορείς των αντίστοιχων προτάσεων), με τις συσχετιστικές διαδικασίες να έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Έτσι, στις συσχετιστικές προτάσεις χρησιμοποιείται κυρίως το γ' ενικό πρόσωπο για να αποδοθούν σε τρίτους ορισμένα χαρακτηριστικά (για παράδειγμα στην αφήγηση του πατέρα, όπου αποδίδονται ορισμένα χαρακτηριστικά στους άντρες και στις γυναίκες). Ωστόσο, στους τίτλους των κεφαλαίων 3 και 5 («Είμαι ο...» και «Είμαι η...»), αλλά και σε ορισμένες περιπτώσεις εντός των κεφαλαίων (π.χ. «Όταν, δηλαδή, μεγαλώσω θα γίνω σαν τον μπαμπά μου.» σελ. 16) οι συσχετιστικές προτάσεις εκφέρονται σε πρώτο πρόσωπο, βάζοντας έτσι τα ίδια τα υποκείμενα να εκφράζουν υψηλή εγγύτητα με την εκφερόμενη πρόταση και να αποδίδουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στον εαυτό τους. Μέσω αυτών των επιλογών περιγράφεται πώς τα ίδια τα παιδιά του κειμένου κατασκευάζουν την εικόνα του εαυτού τους ως μελλοντική αντιγραφή του γονέα του ίδιου φύλου («...θα γίνω σαν τον μπαμπά.») αλλά και πώς συνδέονται με το σώμα τους μέσω ενός Λόγου υγιεινής («Το σώμα μου είναι καθαρό και μυρίζω ωραία.»).

Η επιλογή προσώπου αλλάζει στα επόμενα κεφάλαια του βιβλίου, με την εξαίρεση του απρόσωπου τίτλου στο κεφάλαιο 8. Σε αυτά τα κεφάλαια συνεχίζει να υπάρχει η φωνή του αφηγητή, αλλά ο τίτλος συνδέεται με την φωνή των παιδιών επιδιώκοντας την ταύτιση του αναγνώστη με τους εκάστοτε πρωταγωνιστές του κεφαλαίου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον δε παρουσιάζει η πρόταξη των λέξεων «Αγόρι» και «Κορίτσι» στα κεφάλαια 4 και 6, τα οποία ακολουθούν τα κεφάλαια 3 και 5 όπου περιγράφονται τα γεννητικά όργανα που αποδίδονται σε αγόρια και κορίτσια αντίστοιχα. Έτσι, το κείμενο αρχικά ορίζει τι συνιστά αγόρι και κορίτσι, συνδέοντας το φύλο με την ανατομία και στη συνέχεια εγκαλεί την κατασκευή αγόρι και κορίτσι τόσο με τις ίδιες τις λέξεις, όσο και με τον τίτλο του κάθε κεφαλαίου, ο οποίος όπως ανέφερα τίθενται σε πρώτο ενικό πρόσωπο.

Περνώντας στα τελευταία πέντε κεφάλαια του βιβλίου, και αναλύοντας συνολικά το κείμενο, βλέπουμε, στο επίπεδο του λεξιλογίου, ότι ο λόγος του/της αφηγητή/τριας είναι αρκετά περιορισμένος, αποστασιοποιημένος (με την εξαίρεση της χρήσης υποκοριστικών στο πρώτο κεφάλαιο) και σχεδόν δεν χρησιμοποιεί επίθετα. Όλα αυτά τα στοιχεία αποδίδουν την αίσθηση ουδετερότητας και αντικειμενικότητας στον/ στην αφηγητή/τρια ο/η οποίος/α συνδέεται με ορισμένα πρόσωπα, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Όσον αφορά το λεξιλόγιο του κυρίως κειμένου, όπως και στα πρώτα έξι κεφάλαια, η πλειοψηφία των επιθέτων/μετοχών και των επιρρημάτων εντοπίζεται στην αλληγορική αφήγηση, της μητέρας αυτή τη φορά, και πρόκειται για έντονα αξιολογικά επίθετα που είναι είτε πολύ θετικά (π.χ. υπέροχη, γλυκιά) είτε πολύ αρνητικά (π.χ. σκοτεινό, πικρά). Πιο συγκεκριμένα σε σχέση με το περιεχόμενο του κειμένου, στο κεφάλαιο 7 του βιβλίου με τίτλο «Πώς ήρθα στον κόσμο;» παρουσιάζεται η εξέλιξη της ζωής ενός ανθρώπου. Η αφήγηση ξεκινά με αφορμή την ενασχόληση των παιδιών της οικογένειας με τις οικογενειακές φωτογραφίες και εξελίσσεται με την περιγραφή του τρόπου σύλληψης και γέννησης ενός ανθρώπου. Το κεφάλαιο αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς τοποθετεί την παιδική ηλικία σε ένα χρονικό συνεχές, το οποίο κινείται πάντα γύρω από τον άξονα της οικογένειας. Έτσι το παρελθόν της ζωής των παιδιών συνδέεται αποκλειστικά με το ευρύτερο οικογενειακό σύνολο, με την αφορμή της παρουσίασης του οποίου μας παρουσιάζονται διαφορετικοί τύποι οικογένειας. Οι τύποι οικογένειας που παρουσιάζονται είναι η πυρηνική οικογένεια που απαρτίζεται από την μητέρα, τον

πατέρα και δύο παιδιά, μια μονογονεϊκή, λόγω της απώλειας του συζύγου, οικογένεια με ένα παιδί και τέλος μια μονογονεϊκή, λόγω διαζυγίου οικογένεια. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλες τις περιπτώσεις οι αναφερόμενες οικογένειες συγκροτούνται από ετερόφυλα ζευγάρια τα οποία έχουν τεκνοποιήσει. Ελλείπουν πλήρως παραδείγματα οικογενειών ομόφυλων ζευγαριών, πολλαπλών γονέων, ή οικογενειών χωρίς παιδιά ή με υιοθετημένα παιδιά, μεταξύ πολλών άλλων τύπων οικογένειας που θα μπορούσαν να αναφέρονται. Ως εκ τούτου η ίδια η ύπαρξη των παιδιών συνδέεται άμεσα με το οικογενειακό περιβάλλον και δη με ένα συγκεκριμένο οικογενειακό περιβάλλον.

Στη συνέχεια, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παρομοιώσεις στην σελίδα 25 του εγχειριδίου, όπου η μητέρα και ο πατέρας της οικογένειας εξηγούν στα παιδιά την ηλικιακή εξέλιξη του ανθρώπου. Τα ίδια τα παιδιά λοιπόν εκφράζουν την επιθυμία τους μεγαλώνοντας να μοιάσουν στους γονείς τους. Η ομοιότητα που εκφράζεται είναι ως προς το φύλο του ετεροκανονικού ζεύγους γονέων, ενώ η Άννα εκφράζει περαιτέρω την επιθυμία της να «κάνει πολλά παιδιά». Η έκφραση αυτή αποτελεί τη γέφυρα για το επόμενο τμήμα του κεφαλαίου όπου εξηγείται η «φυσική» γονιμοποίηση, ταυτόχρονα όμως ταυτίζει την γυναικεία επιθυμία με την απόκτηση παιδιών³. Στη συνέχεια της περιγραφής της αναπαραγωγής ο πατέρας αφηγείται μια δεύτερη ιστορία στην οποία αιτιολογείται αλληγορικά η φυσικότητα της κύησης από τις γυναίκες και όχι από τους άνδρες. Η αλληγορία λειτουργεί βάσει αντίθεσης, μεταξύ της αφυσικότητας της κύησης από τους άνδρες και της φυσικότητας της κύησης από τις γυναίκες. Έτσι αναφέρεται ότι αρχικά ήταν οι άνδρες αυτοί που κυοφορούσαν τα παιδιά. Τα έφεραν ωστόσο στα γόνατά τους. Έτσι οι γυναίκες πήραν την πρωτοβουλία να φέρουν τα παιδιά στην κοιλιά τους. Με την παράλληλη αναφορά των γονάτων των ανδρών ως άβολο, αλλά και εξαιρετικά απρόσμενο μέρος του σώματος όπου οι άντρες κυοφορούσαν τα παιδιά, και της κοιλιάς της γυναίκας ως ειδικού, προορισμένου από τη φύση χώρου για την κύηση των παιδιών εδραιώνεται μια αντίθεση: ο σαφώς μη λογικός χώρος κύησης (γόνατο) έναντι του σαφώς λογικού χώρου κύησης (κοιλιά). Έτσι με την αντίθεση ανδρικά γόνατα –γυναικεία κοιλιά να εδραιώνεται ως φυσική, παρουσιάζεται ως φυσικός και ο ρόλος της γυναίκας ως

---

³ Χρησιμοποιώ το επίθετο «γυναικεία» γιατί σε όλη την έκταση του βιβλίου προτείνεται το βιολογικό φύλο των παιδιών ως γνώμονας της ταυτότητας του φύλου τους (βλ. ενδεικτικά σσ. 15 και 20 όπου η ανατομία συνδέεται με το φύλο).

μητέρας, αφού μάλιστα η γυναίκα διαθέτει από τη φύση της έναν χώρο στο σώμα της ειδικά διαμορφωμένο για την κύηση.

Η περιγραφή της διαδικασίας της κύησης αποτελεί τον κεντρικό άξονα σε σχέση με τον οποίο γίνεται και η μοναδική αναφορά του βιβλίου στο σεξ. Συγκεκριμένα το σεξ περιγράφεται ως ένωση, συνάντηση και σμίξιμο και αναφέρεται μόνο ως απαραίτητη διαδικασία για την απόκτηση ενός παιδιού. Μάλιστα, η τεκνοποίηση φαίνεται να έχει ως απαραίτητη προϋπόθεση μια συγκεκριμένη συναισθηματική κατάσταση του ζευγαριού, το οποίο θα πρέπει να «αγαπιέται πολύ» και να «το θέλουν και οι δύο πολύ». Η περιγραφή που δίνεται αντιστοιχεί σε μια ετεροκανονική σεξουαλική πράξη (φυσική επαφή μεταξύ άντρα και γυναίκας) που έχει ως αποτέλεσμα την γονιμοποίηση. Παράλληλα, γίνεται χρήση της λέξης «φωλιάζει» για να περιγραφεί η προσκόλληση του εμβρύου «στη μήτρα της μαμάς». Η μεταφορά «φωλιάζει» αφενός παραπέμπει στη φύση και εντείνει τη φυσικοποίηση της αναπαραγωγικής διαδικασίας⁴ και αφετέρου συγκροτεί το έμβρυο ως σχετικά αυτόνομο έμβιο ον (προαποκλείοντας εναλλακτικές θεάσεις του, για παράδειγμα ως μέρος του σώματος της γυναίκας, ξένο σώμα, οργανική ύλη, σύνολο κυττάρων, κλπ), ενώ παράλληλα το συνδέει με την εικόνα του ζώου, παραπέμποντας έτσι στην εικόνα της εξέλιξης του ανθρώπου από ένα φυσικό, ζωικό στάδιο στον εκπολιτισμό. Λαμβάνοντας υπόψη και την προηγούμενη αλληγορική αφήγηση, το κείμενο δημιουργεί την εικόνα ενός μόνου φυσικού τρόπου αναπαραγωγής, στο πλαίσιο του οποίου και μόνο γίνεται λόγος για την σεξουαλικότητα, η οποία δε αφορά μόνο τους ενήλικους γονείς, ενώ σχετίζεται με τα παιδιά μόνο στη βάση της μόρφωσής τους για τις φυσικές διαδικασίες. Σε κανένα σημείο του βιβλίου δεν αποδίδεται σεξουαλικότητα στα ίδια τα παιδιά ούτε βέβαια και συνδέεται η σεξουαλικότητα με κάτι πέραν της αναπαραγωγής, και δη της υπό συγκεκριμένες συνθήκες αναπαραγωγής.

Στα υπόλοιπα κεφάλαια του κειμένου σχολιάζονται οι κανόνες ιδιωτικότητας εντός της οικογένειας αλλά και ο σωστός τρόπος επικοινωνίας και συμβίωσης τόσο μεταξύ των φύλων όσο και στο πλαίσιο μιας παρέας συνομηλίκων. Τέλος, στα

---

⁴ Με την αναφορά συγκεκριμένα στη «μήτρα της μαμάς» αλλά και με τη συγκεκριμένη περιγραφή της αναπαραγωγικής διαδικασίας, οι συγγραφείς έχουν προαποκλείσει εναλλακτικές επιλογές τεκνοποίησης, όπως η εξωσωματική γονιμοποίηση ή η χρήση παρένθετης μητέρας, συγκροτώντας έτσι ως μόνο φυσικό τρόπο τεκνοποίησης την «συμβατική» τεκνοποίηση.

κεφάλαια 10 και 11 η υπονοούμενη σύνδεση των παιδιών της ιστορίας με τους μαθητές του μαθήματος γίνεται πρόδηλη αφού οι πρωταγωνιστές της ιστορίας παίρνουν τη θέση μαθητών που διδάσκονται το εν λόγω μάθημα και συνδέουν τις προσωπικές τους εμπειρίες με αυτό. Δεν εντοπίζονται πολλά επίθετα στα τελευταία κεφάλαια του βιβλίου, ενώ το πλέον αξιοσημείωτο λεξιλογικό στοιχείο είναι η τελευταία αλληγορία, την οποία αφηγείται η μητέρα αυτή τη φορά. Η αλληγορία παραπέμπει σαφώς στη βιβλική ιστορία των πρωτόπλαστων, παραλλάσσοντας την. Έτσι στην προκειμένη περίπτωση οι πρώτοι άνθρωποι στον κόσμο αν και ζουν εν γένει ευτυχισμένοι, χωρίζονται κάποια στιγμή εξαιτίας μιας μεγάλης διένεξης. Στο τέλος όμως, ο άντρας της ιστορίας με τη βοήθεια μιας μη ανθρώπινης δύναμης, του δημιουργού του κόσμου τους, καταφέρνει να επαναπροσεγγίσει τη γυναίκα της ιστορίας ώστε να συνεχιστεί η από κοινού διαβίωσή τους. Στην γυναίκα αποδίδονται τα χαρακτηριστικά της γλυκιάς φωνής, της περιστασιακής επικριτικότητας και του ασυγκράτητου θυμού. Συγκεκριμένα, ο Πλάστης του εν λόγω κόσμου έφτιαξε νέα φυτά και ζώα προκειμένου να κατευνάσει την οργή της γυναίκας. Αντίθετα, στον άντρα αποδίδεται το πείσμα και η επιμονή, αφού ψάχνει χωρίς να αποθαρρύνεται τη γυναίκα σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας. Η ιστορία που στόχο έχει να κατευνάσει έναν καυγά των δύο πρωταγωνιστών του βιβλίου έχει ως κεντρικό επιμύθιο ότι οι διενέξεις μεταξύ των φύλων μπορούν να λυθούν όταν τα δύο άτομα απολαμβάνουν από κοινού κάτι που τους αρέσει εξίσου.

Τέλος, στο επίπεδο του λεξιλογίου αξίζει να σημειωθεί η χρήση των ρημάτων «αγκαλιάζονται» και «φιλιούνται» από έναν από τους μαθητές της τάξης του μαθήματος για να περιγράψει κάποια ασαφή ερωτική δραστηριότητα των γονέων του. Είναι σαφές ότι η σεξουαλικότητα εντοπίζεται μόνο υπό ορισμένες προϋποθέσεις, μεταξύ δύο ενηλίκων, και περιγράφεται από την υποτιθέμενη, μη σεξουαλική, οπτική ενός παιδιού. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, το παιδί δεν γνωρίζει τι ακριβώς είναι η σεξουαλικότητα, ούτε και πώς ακριβώς εκφράζεται. Ως εκ τούτου, το εν λόγω βιβλίο έχει ως στόχο να επιμορφώσει το παιδί ως προς την σεξουαλικότητα, παρέχοντάς του ένα ορισμένο εύρος διαθέσιμων σημασιών. Υπό αυτό το πρίσμα και δεδομένης της επιστημονικής αυθεντίας που διεκδικεί το κείμενο, οι εννοιολογήσεις της σεξουαλικότητας (π.χ. πρακτική μεταξύ δύο ανθρώπων που αγαπιούνται) και οι διάφορες συνδέσεις γύρω από αυτήν (π.χ. η σύνδεση με την ανατομία και το βιολογικό φύλο) μπορούν να θεωρηθούν καθοριστικές για την κατασκευή της έννοιας

από το κάθε παιδί. Φυσικά σε αυτή την εργασία εξετάζεται η πρόθεση, ο τρόπος και το εύρος επιρροής του συγγραφέα και όχι η πραγματική αντίληψη του κειμένου από συγκεκριμένα υποκείμενα.

Όσον αφορά τη γραμματική δομή του κειμένου των τελευταίων κεφαλαίων, οι τίτλοι των κεφαλαίων συνεχίζουν να χρησιμοποιούν το πρώτο πρόσωπο, είτε ενικού είτε πληθυντικού, με την εξαίρεση του κεφαλαίου 8, όπου διατυπώνεται μια γενική ερώτηση (Ποιος κοιμάται πού;) την οποία μπορούμε να αποδώσουμε εξίσου στον αφηγητή της ιστορίας και στα παιδιά-πρωταγωνιστές της. Έτσι, συνεχίζεται η ταύτιση των κοινού-στόχου του κειμένου με τους πρωταγωνιστές του κειμένου. Παράλληλα, συνεχίζει η απόδοση αυθεντίας στον πατέρα και την μητέρα της οικογένειας, αφού χρησιμοποιούν προτάσεις επιστημικής τροπικότητας, ιδιαίτερα όταν εξηγούν τη διαδικασία τεκνοποίησης στα παιδιά. Παράλληλα, στο συγκεκριμένο σημείο χρησιμοποιείται συχνά παθητική σύνταξη («θα σχηματισθεί», «προετοιμάζεται», «χρειάζεται») παραπέμποντας σε επιστημονικό τρόπο γραφής, ο οποίος συνυπάρχει με έναν πιο απλοϊκό λόγο εξήγησης, ο οποίος σαφώς προσαρμόζεται στην υποτιθέμενη ικανότητα κατανόησης των πρωταγωνιστών της ιστορίας. Έτσι δημιουργείται ένας υβριδικός Λόγος που χρησιμοποιεί ταυτόχρονα ιατρικές εκφράσεις και καθημερινό Λόγο που θεωρείται προσηνής στα παιδιά (π.χ. το σπερματοζώαριο από τους όρχεις του μπαμπά συναντάει το ωάριο από τις ωοθήκες της μαμάς). Στη συνέχεια της εξήγησης της διαδικασίας τεκνοποίησης, παρουσιάζει ενδιαφέρον η επανάληψη του παθητικού ρήματος «χρειάζεται», τόσο στην πρόταση «για να γίνει ένα παιδί χρειάζεται και η γυναίκα και ο άντρας» όσο και στην πρόταση «χρειάζεται να το θέλουν πολύ και οι δυο». Και οι δύο προτάσεις χρησιμοποιούν παθητική φωνή, απρόσωπη σύνταξη και είναι δεοντικής τροπικότητας. Έτσι δημιουργείται μια σύνδεση μεταξύ των φυσικά αναγκαίων, όπως μάλιστα τα περιγράφει το κείμενο προηγουμένως, και των ηθικά αναγκαίων. Όπως θα αναφέρω αναλυτικά και στη συνέχεια, στο σημείο αυτό του βιβλίου διαφαίνεται η επιρροή του κινήματος της σεξουαλικής υγιεινής, στους Λόγους του οποίου η (πρέπουσα) αναπαραγωγή συνδεόταν με την ρομαντική αγάπη και τον ιδανικό γάμο.

Τέλος, όσον αφορά τη συνοχή, ο Fairclough, αντλώντας από τον Halliday, αναγνωρίζει δύο διακριτές λειτουργίες της: αφενός αναφέρεται στη επιφανειακή σύνδεση των προτάσεων του κειμένου με ορισμένα γραμματικά στοιχεία και αφετέρου αναφέρεται στη λειτουργική σύνδεση των προτάσεων εντός του κειμένου

(Fairclough 1993: 176). Επιπλέον, συνδέει την επιφανειακή συνοχή με τη συνεκτικότητα –ένα στοιχείο ανάλυσης το οποίο εντάσσει στο δεύτερο επίπεδο ανάλυσης, κατά το οποίο το κείμενο συνδέεται με το περιεχόμενό του- και βλέπει την συνοχή ως στοιχείο έγκλησης των αναγνωστών, οι οποίοι καλούνται να επιστρατεύσουν ήδη γνωστές σε αυτούς αναφορές προκειμένου να κατανοήσουν το περιεχόμενο του κειμένου. Έτσι η συνοχή μπορεί να δρα ως φορέας ιδεολογίας αφού μπορεί να θεωρεί ως αυτονόητες και να φυσικοποιεί ορισμένες πληροφορίες και τον τρόπο σύνδεσής τους με το κείμενο (Fairclough 1993: 177).

Παραπέμποντας στον Halliday, ο Fairclough αναγνωρίζει στο μεν επίπεδο της λειτουργικής σύνδεσης των προτάσεων, τρεις τρόπους σύνδεσης, την επεξήγηση (elaboration), τον εμπλουτισμό (enhancement) και την επέκταση (extension), ενώ όσον αφορά την επιφανειακή συνοχή αναγνωρίζει τέσσερις δείκτες κειμενικής συνοχής, την αναφορά –την παραπομπή δηλαδή σε κάποιο σημείο του κειμένου μέσω της χρήσης (ενδεικτικά) προσωπικών ή δεικτικών αντωνυμιών ή οριστικών άρθρων- την έλλειψη –κατά την οποία το μέρος της πρότασης που λείπει είτε αντικαθίσταται με κάποια άλλη λέξη είτε θεωρείται εύκολα κατανοητό με βάση τα όσα έχουν προηγηθεί και έτσι δημιουργείται ένας συνεκτικός δεσμός με κάποιο άλλο μέρος του κειμένου- τη σύνδεση –κατά την οποία οι προτάσεις συνδέονται μέσω συνδετικών λέξεων όπως οι σύνδεσμοι ή τα επιρρήματα- και την λεκτική συνοχή –η οποία μπορεί να αναφέρεται στην επανάληψη λέξεων, στη χρήση συνωνύμων ή υπωνύμων, κ.α. (Fairclough 1993: 176).

Στο υπό εξέταση κείμενο οι βασικοί τρόποι επιφανειακής συνοχής είναι η παρατακτική σύνδεση και οι επαναλήψεις. Ένα παράδειγμα επιφανειακής συνοχής με αρκετό ενδιαφέρον είναι η επανάληψη που χρησιμοποιείται στη σελίδα 11, όπου ο Γιώργος συνδέει την ιστορία που αφηγήθηκε ο πατέρας με την γνωριμία των γονέων του («...μιλάει για τη γνωριμία αντρών και γυναικών;» και «...πώς γνωριστήκατε με τον μπαμπά;»). Σε αυτό το σημείο η επανάληψη του θέματος στις λέξεις «γνωριμία» και «γνωριστήκατε» συνδέει τις δύο προτάσεις ενώ παράλληλα συνδέει την επαφή των δύο φύλων με τη συζυγική συνύπαρξη. Όπως και στο υπόλοιπο εύρος του βιβλίου, τα δύο φύλα φαίνεται να συνυπάρχουν για τους μεν ανήλικους στο πλαίσιο μιας φιλικής παρέας, χωρίς καμία ερωτική ή σεξουαλική συνδήλωση, για τους δε ενήλικους μόνο στο πλαίσιο μιας οικογενειακής ζωής.

Πέραν της επιφανειακής ωστόσο συνοχής, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα σημεία του κειμένου στα οποία η συνοχή επιτυγχάνεται με την προϋπόθεση ορισμένης γνώσης από τον αναγνώστη στα σημεία δηλαδή που η συνοχή συνδέεται με τη συνεκτικότητα. Όπως ανέφερα προηγουμένως, ο Fairclough εξετάζει αυτό το σημείο του κειμένου στο πλαίσιο του δεύτερου σταδίου ανάλυσής του και αναφέρεται ιδιαίτερα στις υποθέσεις (presuppositions) που μπορεί να περιέχει ένα κείμενο. Οι υποθέσεις αυτές από την πλευρά των συγγραφέων του κειμένου, αν και μπορεί να συνδέονται με άλλα κείμενα, παρουσιάζονται ως δεδομένες και υποθέτουν ότι οι αναγνώστες έχουν γνώση αυτών. Επιπλέον, σε πολλές περιπτώσεις, όπως και στο υπό ανάλυση κείμενο, οι υποθέσεις δεν είναι συγκεκριμένες και μπορεί να αντιστοιχούν σε μια ευρέως διαδεδομένη αντίληψη, στην κοινή γνώμη, κλπ. (Fairclough 1992: 283).

Έτσι βλέπουμε στη σελίδα 8 του κειμένου ότι τα δύο κατοικίδια της οικογένειας πάνε να βρουν τα παιδιά για να παίξουν λέγονταν ότι αυτό είναι δυνατό αφού είναι Σάββατο και τα παιδιά δεν έχουν σχολείο. Η υπόθεση εδώ είναι ότι αφενός όλοι οι αναγνώστες του βιβλίου ακολουθούν ένα συγκεκριμένο σχολικό πρόγραμμα, κάτι το οποίο φαίνεται λογικό δεδομένου ότι πρόκειται για ένα σχολικό βιβλίο, αποκλείει όμως όσα παιδιά μπορεί να μην πηγαίνουν τακτικά ή και καθόλου σχολείο, περιγράφοντας έτσι τον αναγνώστη-στόχο με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, και αφετέρου ότι η σχολική εβδομάδα από την Δευτέρα ως την Παρασκευή δεν συνδυάζεται για τα παιδιά με το παιχνίδι, συγκροτώντας έτσι μια συγκεκριμένη εικόνα του μαθητή/τριας δημοτικού. Επιπλέον, στη σελίδα 10 στην αφήγηση του πατέρα αναφέρεται η πρόταση «Ήταν άπλυτοι, αφρόντιστοι και βρώμικοι. Άρχισαν να τους πετούν πέτρες για να τους διώξουν.» Η λογική σύνδεση αυτών των δύο προτάσεων υποθέτει ότι η αφρόντιστη και βρώμικη κατάσταση κάποιου είναι ένα αυτονόητα αρνητικό στοιχείο που προκαλεί αρνητικές αντιδράσεις, οι οποίες μάλιστα παρουσιάζονται εδώ στην υπερβολή τους στο πλαίσιο της πρωτόγονης κατάστασης των αντρών και των γυναικών της ιστορίας. Προβάλλεται έτσι ως αυτονόητη η σύνδεση μιας επίσης υποτιθέμενης υγιεινής με την αξιολογική κρίση σε σχέση με το ίδιο το άτομο. Στη συνέχεια στη σελίδα 13 αναφέρεται η πρόταση «...έξω από την κλειστή πόρτα του δωματίου του Γιώργου». Εδώ επίσης προβάλλεται μια συγκεκριμένη εικόνα για την ιδιωτικότητα στην οποία το κάθε παιδί έχει το δικό του δωμάτιο και απομονώνεται σε έναν χώρο που είναι προσωπικός για

εκείνο. Η εικόνα αυτή αφενός συγκροτεί μια συγκεκριμένη, «φυσική», καθημερινή εικόνα της ιδιωτικότητας και αφετέρου έμμεσα αποκλείει από αυτή την κανονική εικόνα παιδιά φτωχότερων στρωμάτων που δεν διαθέτουν απαραίτητα τον δικό τους χώρο στο σπίτι τους και μοιράζονται το δωμάτιό τους με άλλα άτομα (π.χ. αδέρφια). Τα τελευταία δύο αξιοσημείωτα παραδείγματα αναφέρονται στις σελίδες 24 και 37 του βιβλίου. Στο μεν πρώτο ο Γιώργος λέει τη φράση «Παρόλο, όμως, που χώρισαν, αγαπάνε πολύ τα παιδιά τους.» αναφερόμενος στον θείο και τη θεία του. Εδώ οι συγγραφείς πιθανότητα επιδιώκουν να μουν στη θέση του παιδιού που βιώνει τον χωρισμό των γονέων του και συνδέουν τη διάλυση της συμβατικής οικογένειας με τη μείωση της αγάπης των γονέων προς τα παιδιά. Συγκροτούν έτσι μια κανονικότητα γύρω από τον χωρισμό ενός παντρεμένου ζευγαριού αλλά και γύρω από την αντίληψη αυτού του χωρισμού από το παιδί και επιδιώκουν στη συνέχεια να κατευνάσουν τους πιθανούς φόβους που εκ προοιμίου αποδίδονται στο παιδί. Τέλος, στη σελίδα 37, ένα από τα παιδιά λέει τη φράση «Η μαμά μου είναι έγκυος και μου είπε ότι σε λίγο καιρό θα έχω ένα αδελφάκι. Θα με αγαπάνε το ίδιο;». Εδώ οι συγγραφείς υποθέτουν την αδελφική αντιπαλότητα και τη διεκδίκηση της γονεϊκής αγάπης, ενώ εν γένει στο κεφάλαιο 11 του βιβλίου οι απορίες που αποδίδονται στα παιδιά έχουν αρνητικό πρόσημο, προϋποθέτοντας έτσι την αμηχανία, τον φόβο και τα αρνητικά συναισθήματα των παιδιών σε σχέση με τη σεξουαλικότητα και τις διαφυλικές σχέσεις όπως περιγράφηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια του εγχειριδίου.

Συγκεντρωτικά, το περιεχόμενο του κειμένου αποτελεί μια στερεοτυπική απεικόνιση τόσο της παιδικής ηλικίας όσο και του φύλου (βλ. εκφράσεις όπως «Κι έπειτα λένε ότι τα κορίτσια είναι εκείνα που αργούν στο μπάνιο...», σελ. 18 και «...δεν τολμάς να τα βάλεις με τον αδελφό σου. Είναι πιο δυνατός.» σελ. 33). Περιγράφονται δύο σαφώς διακριτά και θεμελιωδώς ανόμοια φύλα που μάλιστα βρίσκονται σε αντιπαλότητα μεταξύ ώστε να χρειάζεται η παρέμβαση ενός γονέα, ή ενός ειδικού που θα εκπαιδεύσει κατάλληλα τα παιδιά και θα τα μάθει πώς να γεφυρώνουν τα εκ προοιμίου υποτιθέμενα χάσματα με το «άλλο φύλο». Παράλληλα είναι χαρακτηριστική η χρήση συγκатаβατικού λόγου όταν γίνεται αναφορά σε ιατρικά ή «ενήλικα» και δύσκολα στην κατανόηση από ένα παιδί ζητήματα, κατά τον οποίο χρησιμοποιούνται πολλά υποκοριστικά και θετικά ή καθησυχαστικά επίθετα (π.χ. η στύση είναι κάτι φυσιολογικό, το έμβρυο φωλιάζει, το μωράκι στη μήτρα της μαμάς, κ.ο.κ.) εδραιώνοντας έτσι την υποδεέστερη θέση του παιδιού-αναγνώστη σε

σχέση με τον/την γονέα-ενήλικα-συγγραφέα. Τέλος, η πληθώρα παραδειγμάτων κατά τα οποία η κειμενική συνοχή επιτυγχάνεται μέσω της προϋπόθεσης ορισμένων παραδοχών από τους αναγνώστες (στα παραδείγματα συνοχής που αναφέρθηκαν πιο πάνω) είναι ενδεικτική της κατασκευής εξωγενώς μιας ορισμένης παιδικής ψυχοσύνθεσης και θέσης σε σχέση με τις διαπροσωπικές σχέσεις, η οποία εκφέρεται δια στόματος των παιδιών του κειμένου αλλά δεν αφήνει χώρο για την ανοιχτή νοηματοδότηση των διαφόρων βιωμάτων από την πλευρά των πραγματικών αναγνωστών αυτού του βιβλίου. Τα παραπάνω παραδείγματα ανήκουν σε αυτό που ο Fairclough ονομάζει «χειριστικές υποθέσεις» (manipulative presuppositions) οι οποίες συνεισφέρουν στην ιδεολογική συγκρότηση των υποκειμένων (Fairclough 1992: 283).

Περνώντας στην ανάλυση της διαλογικότητας, μπορούμε να προσδιορίσουμε το είδος της δραστηριότητας στην οποία αντιστοιχεί ως διδασκαλία στο πλαίσιο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, συγκεκριμένα για το μάθημα της Σεξουαλικής Αγωγής και Διαφυλικών Σχέσεων, ενώ το είδος του κειμένου είναι σχολικό εγχειρίδιο. Τα δύο αυτά στοιχεία μας επιτρέπουν να εξάγουμε ορισμένα συμπεράσματα αναφορικά με την τοποθέτηση των υποκειμένων γύρω από το κείμενο. Εάν ανατρέξουμε στο Εγχειρίδιο Εκπαιδευτικού για το συγκεκριμένο μάθημα, βλέπουμε ότι η αφήγηση των ιστοριών γίνεται από τον/την εκπαιδευτικό (Ασκητής 2007: 18). Παρά το γεγονός ότι οι οδηγίες προς τους/τις εκπαιδευτικούς προτείνουν μια πιο ισότιμη δομή του μαθήματος, σε σχέση με τον τυπικό τρόπο διδασκαλίας στα ελληνικά δημόσια σχολεία, εν τούτοις ο/η εκπαιδευτικός διατηρεί κυρίαρχο ρόλο στη διεξαγωγή του μαθήματος και ορίζει το πλαίσιο εντός του οποίου οι μαθητές/τριες προτρέπονται να δράσουν ελεύθερα. Βάσει αυτού, μπορούμε να συσχετίσουμε την αφήγηση του κειμένου με τον/την εκπαιδευτικό, αφού πέραν της δεσπόζουσας θέσης του/της είναι ο/η υπεύθυνος/η για την ανάγνωση των ιστοριών. Υπό αυτό το πρίσμα, η σύνδεση των λόγων του πατέρα με το λόγο του αφηγητή που δείχθηκε στην περιγραφική ανάλυση του κειμένου συνδέεται με τη θέση του/ της εκπαιδευτικού και δημιουργεί μια υβριδική μορφή εξουσίας, η οποία συνδυάζει το ιδιωτικό με το δημόσιο. Ταυτόχρονα, οι Λόγοι που διαφαίνονται εντός του κειμένου είναι αφενός ο συμβουλευτικός και οικείος Λόγος του γονέα και αφετέρου ο ιατρικός Λόγος. Έτσι η αυθεντία του γονέα και της επιστήμης συγχέονται και παράλληλα, η ιατρική

περιγραφή των θεματικών του βιβλίου συναρμόζεται με μια καθημερινή, οικιακή οικειότητα.

Ένα από τα βασικότερα σημεία του μοντέλου του Fairclough είναι ο εντοπισμός των διαφορετικών λόγων που απαρτίζουν το κείμενο και η εξέταση του τρόπου διαπλοκής τους. Στο συγκεκριμένο κείμενο, διακρίνονται διάφοροι Λόγοι που βρίσκονται σε συνάρτηση με τους Λόγους που ιστορικά έχουν συνδεθεί με το παιδί και τη σεξουαλικότητα, όπως αναφέρθηκαν στο πρώτο και στο δεύτερο κεφάλαιο. Έτσι, βλέπουμε να διαπερνά το κείμενο ένας ιατρικός Λόγος στην προσέγγιση της σεξουαλικότητας και της σύνδεσης με το σώμα, βάσει του οποίου το φύλο συνδέεται με την ανατομία, ενώ με τη σειρά της η κοινωνικοποίηση είναι έντονα έμφυλη. Παράλληλα, η σεξουαλικότητα συνδέεται άμεσα μόνο με την αναπαραγωγή, χωρίς να γίνεται ρητή αναφορά σε σεξουαλικές πρακτικές. Έτσι το κεντρικό ζήτημα του βιβλίου, βάσει μάλιστα του τίτλου του, η σεξουαλική διαπαιδαγώγηση δηλαδή, περιγράφεται μόνο σε σχέση με την τεκνοποίηση και τη δημιουργία οικογένειας. Η αποσύνδεση της σεξουαλικότητας από οποιαδήποτε άλλη πρακτική προαποκλείει εναλλακτικές εννοιολογήσεις της, όπως για παράδειγμα η σύνδεση του παιδιού με το σώμα και την επιθυμία του, ή ακόμα και η έκφραση σεξουαλικότητας εκτός του πλαισίου της αναπαραγωγής, αφήνοντάς τες εκτός Λόγου. Σε αυτή του την πτυχή το κείμενο φαίνεται να απηχεί τους Λόγους του κινήματος της σεξουαλικής υγιεινής, οι οποίοι επίσης προσέγγιζαν από την πλευρά της ιατρικής το ζήτημα της παιδικής σεξουαλικότητας και συνέδεαν σαφώς την αναπαραγωγή με την σεξουαλικότητα. Επιπλέον, όπως και στο πλαίσιο του κινήματος της σεξουαλικής υγιεινής, έτσι και στο κείμενο προωθείται η ιδέα της ρομαντικής αγάπης και της ιδεατής οικογένειας – πάντα ετεροκανονικής- που είναι και η κατάλληλη στόχευση της σεξουαλικότητας, ενώ μια ακόμα ταύτιση είναι ο έντονος διαχωρισμός των φύλων και η απόδοση συγκεκριμένων χαρακτηριστικών και ρόλων στο καθένα. Φυσικά το σύγχρονο κείμενο του εγχειριδίου δεν προτάσσει τα ίδια χαρακτηριστικά αρρενωπότητας και θηλυκότητας που προέτασαν οι Λόγοι της σεξουαλικής υγιεινής των αρχών του 20^{ου} αιώνα, ωστόσο τα προκαθορισμένα χαρακτηριστικά της τότε περιόδου αντικαθίστανται με άλλα προκαθορισμένα χαρακτηριστικά, όπως η περιγραφή των αγοριών ως πιο δυνατά (σελ. 33) ή των κοριτσιών ως πιο αργοπορημένα (σελ. 18, 19, 22).

Ωστόσο η λογοθετική πρακτική του βιβλίου ενσωματώνει στοιχεία και από Λόγους σε σχέση με την παιδική σεξουαλικότητα, όπως ο εξαιρετικά λεπτομερής και αποστασιοποιημένος από την ηθική Λόγος της σεξολογίας. Έτσι στην περιγραφή των γεννητικών οργάνων των παιδιών επιστρατεύεται μια ιατρική ανάλυση η οποία περιγράφει λεπτομερώς την ανατομία. Η ελευθεροστομία ωστόσο αυτή δεν επεκτείνεται γενικώς σε ζητήματα σεξουαλικότητας, αφού όπως προανέφερα δεν γίνεται λόγος για καμία σεξουαλική πρακτική που θα μπορούσαν να εφαρμόζουν τα παιδιά, όπως ο αυνανισμός ή οποιαδήποτε άλλη μορφή αυτοϊκανοποίησης. Δεν θα μπορούσα βέβαια να παραλληλίσω τον παλαιότερο Λόγο του φόβου του αυνανισμού με την συγκεκριμένη απουσία από τον Λόγο, αφού δεν υπάρχουν στοιχεία που να υποδεικνύουν την παθολογικοποίηση του αυνανισμού. Περισσότερο θα μπορούσα να πω ότι αυτή η απουσία από τον Λόγο παραπέμπει στην κατασκευή του μη σεξουαλικού παιδιού του κινήματος της κοινωνικής αγνότητας, κατά το οποίο το παιδί έπρεπε να είναι σεξουαλικά ενημερωμένο από κατάλληλες πηγές (ειδικούς) αλλά και σεξουαλικά αγνό, αλλά και στον πιο σύγχρονο Λόγο του φόβου της σεξουαλικοποίησης της παιδικής ηλικίας, ο οποίος αντλώντας από την κατασκευή του αθώου παιδιού συγκροτεί την παιδική ηλικία ως μη σεξουαλική περίοδο.

Παράλληλα, βλέπουμε στο κείμενο την σαφή τοποθέτηση εξωγενών δρώντων οι οποίοι νοηματοδοτούν για λογαριασμό του παιδιού την σεξουαλικότητα και το σώμα του. Όλη η γνώση για το ζήτημα μεταλαμπαδεύεται από τους γονείς στα παιδιά, οι οποίοι γονείς με τη σειρά τους παραπέμπουν στην ιατρική αυθεντία. Η θέση των ειδικών για τη συγκρότηση της παιδικής σεξουαλικότητας κυριαρχεί, παραπέμποντας στην αντίληψη του συμπεριφορισμού σύμφωνα με την οποία δεν αρκεί η αυθόρμητη διαπαιδαγώγηση των γονέων προς τα παιδιά, αλλά είναι απαραίτητη η παρέμβαση των ειδικών για την εκπαίδευση τόσο των παιδιών όσο και των ίδιων των γονέων. Φυσικά υπάρχουν πολλές διαφοροποιήσεις από την υπόλοιπη ρητορική του συμπεριφορισμού, αφού για παράδειγμα, φαίνεται σαφώς η συναισθηματική έκφραση των γονέων προς τα παιδιά τους.

Στο πλαίσιο του υβριδικού χαρακτήρα της λογοθετικής πρακτικής του κειμένου, διαπιστώνουμε μια πιθανή μίξη των παραπάνω με έναν συμβουλευτικό Λόγο, κάτι που μπορεί να φανεί τόσο στην τοποθέτηση της δασκάλας σε σχέση με τους μαθητές στο τέλος του βιβλίου, όσο και στους διαλόγους του βιβλίου κατά τους οποίους τα παιδιά εκφράζουν τα ίδια απορίες για τις οποίες στη συνέχεια

ενημερώνονται ή στις περιπτώσεις που τα παιδιά παρουσιάζονται να αντιμετωπίζουν κάποιο πρόβλημα και ο ρόλος της γονέα είναι αυτός της διαμεσολαβήτριας. Όπως προτείνει ο Fairclough αναφορικά με μια ανάλυση συνομιλίας κατά τη διάρκεια μιας ιατρικής εξέτασης, ο συμβουλευτικός Λόγος μπορεί να δημιουργεί την επίφαση της ταύτισης των δύο πλευρών συζήτησης, παρά τις διαφορετικές υποκειμενικές τους θέσεις (Fairclough 1993: 19, 145). Αναφερόμενος περαιτέρω στον Λόγο της συμβουλευτικής, ο Fairclough τον περιγράφει ως έναν Λόγο που προτείνει τη δημιουργία χώρου για τον μη ειδικό (ασθενή, συμβουλευόμενο και στην προκειμένη περίπτωση παιδί) ώστε να εκφράσει την προσωπική του τοποθέτηση ή προβληματισμό για κάποιο θέμα. Το μοτίβο αυτό μπορούμε να το εντοπίσουμε πιο ευκρινώς στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου όπου η δασκάλα συζητάει ισότιμα, σε κύκλο με τα παιδιά. Έτσι ο Λόγος της συμβουλευτικής μπορεί να έχει ένα χειραφετητικό αποτέλεσμα δίνοντας φωνή στο υποκείμενο. Ωστόσο ο Fairclough συνδέει τόσο τη συμβουλευτική όσο και τη διδασκαλία με αυτό που ονομάζει τεχνολογίες Λόγου (discourse technologies) παραπέμποντας στις τεχνολογίες εξουσίας του Foucault. Βλέπει έτσι τις τεχνολογίες Λόγου ως διακειμενικές τεχνικές που αντιμετωπίζονται ως εργαλεία για την επιδίωξη ενός μεγάλου εύρους στρατηγικών (Fairclough 1993: 215), ενώ παράλληλα συνδέει τον Λόγο της συμβουλευτικής με τον Λόγο της εξομολόγησης που είχε εξετάσει ο Foucault και την αντίστοιχη διαδικασία συγκρότησης υποκειμένων (Fairclough 1993: 54). Υπό αυτό το πρίσμα, και δεδομένων των προσεγγίσεων της παιδικής σεξουαλικότητας όπως προηγουμένως ανέφερα ότι παρουσιάζονται στο βιβλίο, η λειτουργία του συμβουλευτικού Λόγου σε αυτή την περίπτωση φαίνεται να είναι μάλλον κανονιστική, αφού το παιδικό σεξουαλικό υποκείμενο συγκροτείται διαμέσου συγκεκριμένων πλαισίων που δομούνται από εξωτερικούς δρώντες, όπως οι γονείς και οι ειδικοί.

Τέλος, ο περιορισμός της εμπρόθετης δράση του παιδιού διαφαίνεται στο σύνολο του κειμένου, στα λεγόμενα των γονέων αλλά και των ειδικών, τα οποία ανάγονται έμμεσα ή άμεσα σε μια φυσική κατάσταση των πραγμάτων, η οποία απλώς παρατίθεται στο παιδί διαμεσολαβημένη και επεξηγημένη από τον/την γονέα/ειδικό. Στο πλαίσιο αυτό της φυσικής εξέλιξης, το παιδί δεν αντιμετωπίζεται ως αυτόνομο υποκείμενο αλλά ως μελλοντικός/η ενήλικας που χρίζει εκπαίδευσης.

Συμπεράσματα

Έχοντας ολοκληρώσει τη γλωσσολογική ανάλυση του κειμένου και τη σύνδεσή του με το περιεχόμενο δε μένει παρά να συνδέσουμε την εν λόγω πρακτική Λόγου με την ευρύτερη κοινωνική πρακτική.

Το εγχειρίδιο αυτό μπορεί να τοποθετηθεί στην ευρύτερη πρακτική της μαζικής εκπαίδευσης των παιδιών, η οποία βέβαια είχε ήδη αρχίσει από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Παράλληλα, όπως επισημαίνει ο Wyness συζητώντας το πρόγραμμα σεξουαλικής αγωγής στο Ηνωμένο Βασίλειο, ενώ μέσω της σεξουαλικής αγωγής τα παιδιά φαίνεται να ενσωματώνονται στον ενήλικο κόσμο, διεκδικώντας ισοτιμία, παρόλα αυτά η όλη διαδικασία διδασκαλίας του μαθήματος παραμένει έντονα ρυθμιστική, περιορίζοντας το παιδί σε θέση υποτελούς στην ενήλικη γνώση (Wyness 2000: 121-122). Παρόμοια, στην περίπτωση του συγκεκριμένου βιβλίου, οι ειδικοί κατέχουν κυρίαρχη θέση, είτε εντοπίζονται στο πρόσωπο του/της εκπαιδευτικού είτε του/της γονέα, είτε κάποιου άλλου/ης ειδικού, όπως στην περίπτωση του συγκεκριμένου κειμένου. Το γεγονός ότι το κείμενο επιστρατεύει την αυθεντία της ιατρικής είναι ενδεικτικό της τοποθέτησής του σε σχέση με την συγκρότηση τόσο του φύλου όσο και της σεξουαλικότητας. Έτσι, φαίνεται να προσπερνά πλήρως τις σύγχρονες συζητήσεις περί κοινωνικής κατασκευής της ταυτότητας και της πρακτικής και να ενισχύει την ηγεμονική θέση ορισμένων ομάδων έναντι άλλων, όπως των ειδικών σε σχέση με τους γονείς και των γονέων σε σχέση με τα παιδιά. Πραγματοποιώντας έννοιες όπως το φύλο και η αναπαραγωγή, αποτρέπει την αποφυσικοποίησή τους και στοχεύει στην αναπαραγωγή μιας συγκεκριμένης κανονικότητας, εντός της οποίας οι σχέσεις εξουσίας που ενυπάρχουν σε αυτές τις κατασκευές διαιώνίζονται και δεν αμφισβητούνται.

Το κεντρικό διακύβευμα του Λόγου του βιβλίου φαίνεται να είναι ο έλεγχος της σεξουαλικότητας και κατ' επέκταση των εννοιών που συναρμόζονται με αυτή. Με το διακύβευμα αυτό ως κεντρικό άξονα, οι υποκειμενικές θέσεις που «σκηνοθετεί» το βιβλίο σε σχέση με την σεξουαλικότητα είναι οι εξής: οι ειδικοί τίθενται υπεράνω όλων στη γνώση και κατ' επέκταση στον έλεγχο της σεξουαλικότητας και ως εκ τούτου καθίστανται αναγκαίοι ως διαμεσολαβητές και διανομείς της γνώσης. Ταυτόχρονα, ο Λόγος των ειδικών ενσωματώνει ορισμένες μόνο εκφάνσεις σεξουαλικότητας στις οποίες μετέχουν οι ενήλικες. Τέλος, τα παιδιά δεν εντάσσονται

καν στο πεδίο της σεξουαλικότητας και τίθενται στην υποδεέστερη θέση κατοχής της γνώσης, περιγραφόμενα ως αδαή και αμήχανα σε σχέση με την σεξουαλικότητα.

Υπό το πρίσμα αυτής της σκηνοθεσίας με την πρωτοκαθεδρία του βιολογικού, το σώμα συγκροτείται ως μια απλώς φυσική οντότητα με ορισμένους νόμους και λειτουργίες, οι οποίες πρέπει να ρυθμιστούν βάσει της επιστήμης. Σ' αυτό το πλαίσιο το σώμα γίνεται προσπελάσιμο μέσω της περιγραφής του από την ιατρική με όρους ανατομίας και πειθαρχείται μέσω μιας καθημερινής επιμέλειας και υγιεινής. Ταυτόχρονα, η σύνδεση του ατόμου με το σώμα του διαμεσολαβείται από την επιστημονική γνώση, με το φύλο να ορίζεται εντός πολύ στενών βιολογικών και ετεροκανονικών ορίων και να συναρμόζεται με την ανατομία που χαρακτηρίζεται ως αντρική και γυναικεία.

Έχοντας συγκροτήσει το «φυσικό» σώμα, ο Λόγος του βιβλίου επιχειρεί να ελέγξει τη σεξουαλικότητα συναρμόζοντάς τη με κοινωνικά αποδεκτά πεδία και συγκεκριμένα την αναπαραγωγή εντός της ετεροκανονικής οικογένειας. Έτσι φυσικά τα παιδιά δεν μετέχουν της σεξουαλικότητας παρά μόνο ως μελλοντική πιθανότητα και επιθυμία τους, αφού η αναπαραγωγή θεωρείται ένα σαφές πεδίο της ενήλικης ζωής. Η σεξουαλικότητα, τόσο των παιδιών όσο και για των ενηλίκων, γίνεται διανοητή μόνο στο πλαίσιο του αμφίδρομα κατασκευαζόμενου δίπολου αναπαραγωγή – οικογένεια: η αναπαραγωγή αναφέρεται μόνο στο πλαίσιο της οικογένειας και το πρότυπο της οικογένειας διαιώνίζεται διαμέσου των παιδιών. Το συγκεκριμένο πλέγμα ετεροκανονικής σεξουαλικότητας-αναπαραγωγής-συγγένειας αναγνωρίζεται στον ελληνικό χώρο από τους Παπαταξιάρχη και Λοΐζο ως καθοριστικό στο πλαίσιο του νοικοκυριού για την συγκρότηση της ατομικότητας αντρών και γυναικών. Όπως, αναφέρουν, σε αντίθεση με άλλα περιβάλλοντα όπως το καφενείο και το μοναστήρι, η συγκρότηση αντρικής και γυναικείας ταυτότητας στο οικιακό πλαίσιο εξαρτάται άμεσα από το άλλο φύλο (Loizos & Papataxiarchis 1991: 233). Αναδεικνύεται έτσι η συγκροτητική σύνδεση ετεροκανονικότητας, οικογένειας και ταυτότητας φύλου.

Παράλληλα, στη βάση του βιολογικού φύλου, διαιώνίζονται στερεοτυπικές απεικονίσεις αφενός της διχοτόμησης και μετέπειτα του χάσματος των φύλων και αφετέρου των χαρακτηριστικών που τους αποδίδονται. Μέσω αυτής της διαδικασίας προτάσσεται και φυσικοποιείται η εννοιολόγηση της θηλυκότητας στη βάση της

μητρότητας. Το πρότυπο της γυναίκας ως μητέρας είναι φυσικά ένα πρότυπο που έχει προταθεί ειδικά όσον αφορά τη διαχείριση της σεξουαλικότητας των κοριτσιών, εν γένει στη νεωτερική Δύση (Egan & Hawkes 2010: 68, 70) αλλά και συγκεκριμένα στο ελληνικό πλαίσιο (Loizos & Papataxiarchis 1991: 4). Το πρότυπο αυτό, πέραν της κεντρικής θέσης που κατείχε στην καθημερινή ζωή στην Ελλάδα, αναπαράγεται και προωθείται και μέσω της επίσημης εκπαίδευσης ήδη από τον 19^ο αιώνα, οπότε η εκπαίδευση ήταν φυλετικά διαχωρισμένη και η αρμόζουσα για τις γυναίκες εκπαίδευση ήταν αυτή που θα τις καθιστούσε καλύτερες θυγατέρες, συζύγους, μητέρες και οικονομούς (Ζιώγου-Καραστεργίου 1986: 482).

Σε όλη αυτή τη διαδικασία, η σεξουαλικότητα διεκδικείται αποκλειστικά από τον ηγεμονικό Λόγο των συγγραφέων, προαποκλείοντας τη σύνδεση του υποκειμένου παιδί με τη σεξουαλικότητα με τρόπους που να αμφισβητούν το κανονιστικό πρότυπο που προτάσσεται από τους ειδικούς, αμφισβητώντας έτσι την ηγεμονία του. Έτσι η σεξουαλικότητα, αν και φαίνεται να συνυπάρχει στον Λόγο με την παιδική ηλικία, εν τούτοις δεν συγκροτεί ποτέ το σχήμα «παιδική σεξουαλικότητα», διαιωνίζοντας το σύγχρονο ταμπού ως προς την αναγνώριση της δυνατότητας άσκησης σεξουαλικής εμπρόθετης δράσης από τα παιδιά. Έτσι συγκροτούνται ορισμένα καθεστάτα αλήθειας σε σχέση με το τι συνιστά την κατηγορία παιδί τα οποία πειθαρχούν και κανονικοποιούν το παιδικό υποκείμενο (Foucault 2011 [1976]). Παράλληλα όμως, διαμέσου της συγκρότησης του παιδικού υποκειμένου, ρυθμίζονται οι κανονιστικές οικογενειακές δομές, συμπεριφορές και αξίες και εν τέλει το παιδί αποτελεί τον δείκτη του ετεροκανονικού status quo (Robinson 2012: 261).

Το παιδί που συγκροτεί το κείμενο, το οποίο συναρμόζεται με την σεξουαλική άγνοια (ρητά) και αθωότητα (υπόρρητα), απηχεί τους σύγχρονους Λόγους περί ηθικών πανικών που ανέφερα στα πρώτα κεφάλαια της εργασίας. Στη βάση της ιδέας που συγκροτείται ήδη από τον 19^ο αιώνα ότι το παιδί πρέπει να προστατευτεί από οτιδήποτε σεξουαλικό, η προστασία του παιδιού αποτελεί τον δίαυλο για την επιτήρηση και την ρύθμιση τόσο της ενήλικης σεξουαλικότητας όσο και της ιδιωτικής ζωής εν γένει (Tsaliki 2016: 43). Σ' αυτό το πλαίσιο γίνεται σαφές αυτό που τονίζει ο Foucault, ότι αφενός στην σεξουαλικότητα εντοπίζεται ακριβώς το σημείο όπου συναρθρώνονται το πειθαρχικό και το ρυθμιστικό, το σώμα και ο πληθυσμός (Foucault 2012 [1997]: 309), και αφετέρου αποτελεί κομβικό σημείο άρθρωσης της βιοπολιτικής.

Σε μια προσπάθεια αντίστασης στους Λόγους του ηθικού πανικού και της σεξουαλικοποίησης της παιδικής ηλικίας πολλοί σύγχρονοι θεωρητικοί έχουν προτείνει μια επαναδιαπραγμάτευση της παιδικής σεξουαλικότητας, στο πλαίσιο μιας νέας κοινωνιολογίας της παιδικής ηλικίας (James & Prout 2005). Στόχος των προσεγγίσεων αυτών είναι η ανάδειξη της εμπρόθετης δράσης των ίδιων των παιδιών και μέσω της επαναδιαπραγμάτευσης τομέων όπως η σεξουαλικότητα που παραδοσιακά όπως είδαμε διαχωρίζονταν από την παιδική ηλικία, η δημιουργία χώρου έκφρασης της σεξουαλικής υποκειμενικότητας ενός παιδιού, ως ξεχωριστού ατόμου και όχι ως κατηγορίας. Αντιτασσόμενοι στους κανονιστικούς Λόγους του κινδύνου της παιδικής ηλικίας, οι επικριτές της σεξουαλικοποίησης της παιδικής ηλικίας στοχεύουν στην ενδυνάμωση του παιδιού και την ανάδειξη της εμπρόθετης δράσης του στη βάση μιας διαφορετικής εννοιολόγησης της προστασίας των παιδιών, μέσω της χειραφέτησής τους (Hawkes & Egan 2008).

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Cunningham, H. (1995). *Children & Childhood in Western Society since 1500*. Malaysia: Longman.
- Egan, D., & Hawkes, G. (2010). *Theorizing the Sexual Child in Modernity*. USA: Palgrave Macmillan.
- Fairclough, N. (1992). Intertextuality in Critical Discourse Analysis. *Linguistics and Education*, 4, 269-293.
- Fairclough, N. (1993). *Discourse and Social Change*. UK/USA: Polity Press.
- Foucault M. (2011). *Ιστορία της σεξουαλικότητας. 1. Η Βούληση για Γνώση* (επιμ. μτφρ. Τ. Μπέτζελος). Αθήνα: Πλέθρον. Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1976).
- Foucault, M. (2012). *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας* (επιμ. μτφρ. Τ. Δημητρούλια). Αθήνα: Εκδόσεις Ψυχογιός. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1997).
- Freud, S. (2014). *Τρεις μελέτες για τη σεξουαλική θεωρία* (επιμ. μτφρ. Β. Πατσογιάννης). Αθήνα: Πλέθρον.
- Gittins, D. (2009). The historical construction of childhood. Στο M. J. Kehily (Ed.) *An Introduction to childhood studies* (σ. 35-49). Berkshire, England: Open University Press.
- Hawkes, G., & Egan, D. (2008) Landscapes of Erotophobia: the sexual(ized) child in the postmodern Anglophone West. *Sexuality & Culture*, 12, 193-203.
- James, A., & Prout, A. (Επιμ.) (2005). *Constructing and reconstructing childhood: contemporary issues in the sociological study of childhood*. [ηλεκτρονικό βιβλίο]. Taylor & Francis e-Library.
- Kehily M. J., & Montgomery H. (2009). Innocence and experience: A historical approach to childhood and sexuality. Στο M. J. Kehily (Ed.) *An Introduction to childhood studies* (σ. 70-89). Berkshire, England: Open University Press.
- Loizos, P., & Papataxiarchis, E. (1991). Gender and kinship in marriage and alternative contexts. Στο P. Loizos, & E. Papataxiarchis (επιμ.), *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece* (σ. 3-25). Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

- Loizos, P., & Papataxiarchis, E. (1991). Gender sexuality, and the person in Greek culture. Στο P. Loizos, & E. Papataxiarchis (επιμ.), *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece* (σ. 221-234). Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Montgomery, H. (2008). *An introduction to childhood: Anthropological perspectives on children's lives*. Oxford, UK: Wiley-Blackwell.
- Montgomery, H. (2008). *An introduction to childhood: Anthropological perspectives on children's lives*. Oxford, UK: Wiley-Blackwell.
- Moore, A., & Reynolds, P. (2018). *Childhood and sexuality: contemporary issues and debates*. [ηλεκτρονικό βιβλίο]. UK: Palgrave Macmillan. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1057/978-1-137-52497-3>
- Renold, E. (2005). *Girls, Boys and Junior Sexualities: Exploring children's gender and sexual relations in the primary school*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge Falmer.
- Robinson, K. (2012). 'Difficult citizenship': The precarious relationships between childhood, sexuality and access to knowledge. *Sexualities*, 15, 3 257-276. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1177/1363460712436469>
- Robinson, K. (2013). *Innocence, Knowledge and the Construction of Childhood: The contradictory nature of sexuality and censorship in children's contemporary lives*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Thompson, E.P. (1997). Η παιδική εργασία. Στο Δ. Μακρυγιάννη (επιμ.), *Παιδική ηλικία* (σ. 119-130). Αθήνα: Νήσος.
- Tsaliki, L. (2016). *Children and the Politics of Sexuality: The sexualization of Children Debate Revisited*. [ηλεκτρονικό βιβλίο]. Palgrave Macmillan. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1057/978-1-137-03341-3>
- Weeks, J. (2011). *The languages of sexuality*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Wodak, R., & Meyer, M. (Eds.) (2001). *Methods of Critical Discourse Analysis*. London/ Thousand Oaks/ New Delhi: Sage.
- Wyness, M. (2000). *Contesting Childhood*. ΗΠΑ/ Καναδάς: Falmer Press.
- Αριές, Φ. (1990). *Αιώνες παιδικής ηλικίας* (επιμ. μτφρ. Γ. Αναστασοπούλου). Αθήνα: Εκδόσεις Γλάρος. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1973).
- Ασκητής Α. (2007). *Σεξουαλική Αγωγή και Διαφυλικές Σχέσεις. Εγχειρίδιο Εκπαιδευτικού για μαθητές 6-8 ετών* [ηλεκτρονικό βιβλίο]. Αθήνα. Διαθέσιμο

στο: https://www.askitis.gr/assets/books/sexoualiki_agogi_6-8_egxeiridio_ekpaideytikoy.pdf

Ασκητής Α. (2007). *Σεξουαλική Αγωγή και Διαφυλικές Σχέσεις. Τετράδιο Μαθητή 6-8 ετών* [ηλεκτρονικό βιβλίο]. Αθήνα. Διαθέσιμο στο:

https://www.askitis.gr/assets/books/sexoualiki_agogi_6-8_tetradio_mathiti.pdf

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (1986). «Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας». Στόχοι παρθεναγωγείων και εκπαιδευτική πολιτική στον 19^ο αιώνα. [πρακτικά διεθνούς συμποσίου]. Στο *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας: Τόμος Α'* (σ. 479-496). Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

Καραβάτσου Β. (02/10/2014). Το Μάθημα Σεξουαλικής Διαπαιδαγώγησης Κάνει Καθηγητές, Γονείς και Εκκλησία να Κοκκινίζουν. *Vice*. Ανακτήθηκε από,

<https://www.vice.com/gr/article/mgq8xb/kovete-to-sex-sta-sxoleia>

Παπαδημητρακόπουλος Κ.Γ. (12/03/2009). *Σεξουαλική αγωγή ή σεξουαλική διαφώτιση;* Ανακτήθηκε 25/10/2018, από

<https://alopsis.gr/%CF%83%CE%B5%CE%BE%CE%BF%CF%85%CE%B1%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B1%CE%B3%CF%89%CE%B3%CE%AE-%CE%AE-%CF%83%CE%B5%CE%BE%CE%BF%CF%85%CE%B1%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CF%86%CF%8E%CF%84/>

Πεχτελίδης, Γ. & Κοσμά, Υ.(2012). *Άγ(ρ)ια παιδιά: οριοθετήσεις της “παιδικής ηλικίας” στο Λόγο*. Θεσσαλονίκη: 2012.

Πεχτελίδης, Γ. (2015). *Η κοινωνιολογία της παιδικής ηλικίας*. [ηλεκτρονικό βιβλίο] Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο:

<http://hdl.handle.net/11419/4744>

Στάμου, Α. (2014). Η κριτική ανάλυση Λόγου: μελετώντας τον ιδεολογικό ρόλο της γλώσσας. Στο Γεωργαλίδου Μ., & Σηφιανού Μ., & Τσάκωνα Β. (επιμ.), *Ανάλυση Λόγου: Θεωρία και εφαρμογές* (σ. 149-183). Αθήνα: Νήσος.

Χαραλαμπίδης, Μ. (03/06/2009). «Αφορίζουν» τη σεξουαλική αγωγή. *Τα Νέα*. Ανακτήθηκε από, <https://www.tanea.gr/2009/06/03/greece/aforizoynti-seksoyaliki-agwgi/>